

JERUSALEM מכון ירושלים
INSTITUTE למחקרי מדיניות
FOR POLICY معهد القدس
RESEARCH لبحث السياسات

פרנסה משמיים? מרכיב הנס בכלכלת משקי הבית החרדיים

אליעזר הירון, אהוד פראוור

24 שעות תמיכה טלפונית: 03-674-674
www.harvi.co.il

פרנסה משמיים?

מרכיב הנס בכלכלת משקי הבית החרדיים

אליעזר הירון, אהוד פראוור

פרנסה משמים?

מרכיב הנס בכלכלת משקי הבית החרדיים

מחברים: אליעזר הירון, אהוד פראוור

תחקירן ראשי: אריה שטראוס

עריכה: שירה נחמני

עיצוב: נועה עמבר-ברום

עיצוב כריכה: גון יהלומי

צילום תמונת השער: Anouchka

לציטוט (APA):

הירון, א' ופראוור, א' (2024). פרנסה משמים? מרכיב הנס בכלכלת משקי הבית החרדיים. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

תוכן העניינים

4	תקציר
10	מבוא
19	פרק 1 רקע; מבנה הכנסות והוצאות
28	פרק 2 תפיסת הנס – נרטיב ואידיאולוגיה
40	פרק 3 משק הבית החרדי – תכנון, אי-תכנון והתנהלות צרכנית ייחודית
55	פרק 4 הטיפולוגיה של הנס – להכניס את הניסים לאקסל
68	פרק 5 החתונה החרדית – אירוע מדגים
78	פרק 6 רכישת הדירה – אירוע מדגים
102	פרק 7 'לחיות את מחיר הבחירה' – המציאות הכלכלית והשפעותיה על חיי היום-יום
118	דיון וסיכום
131	ביבליוגרפיה
135	נספחים

מחקרים רבים בשדה הכלכלה והחברה ביקשו 'לפצח' את התנהלותו הכלכלית של משק הבית החרדי; הם תיארו את מערך ההכנסות הייחודי של משק הבית החרדי, הצביעו על מנגנונים כלכליים וחברתיים לקנייה בזול ואף עסקו בהיבט הפסיכוחברתי של היכולת להסתפק במועט. אך גם לאחר כל אלה, השאלה כיצד מתמודדים משקי הבית עם הפער בין ההכנסות הנמוכות להוצאות העולות עליהן – לא זכתה למענה מספק.

מחקר זה מבקש לחשוף את עומקה של ההתנהלות הכלכלית החרדית כפי שהיא נחוות מנקודת מבטם של ראשי משק הבית. חידושו של המחקר טמון בניסיון 'לספר את הסיפור' באמצעות ראיונות עומק עם ראשי משק הבית החרדי, לצד שיחות עם מומחים מתחום הכלכלה החרדית.

המחקר נערך במתודה איכותנית, באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה. המדגם כלל כ-30 משתתפים – גברים ונשים ממשפחות שבהן האב הוא אברך או עובד במשרה תורנית, תוך התמקדות בקבוצות השמרניות והאולטרה-שמרניות בחברה החרדית.

תפיסת הנס

כבר בשלבי המחקר הראשונים נמצא כי מונחים כמו 'פרנסה משמיים' ו'הקדוש ברוך הוא עוזר ושולח', מהווים מעין קוד שיחני המתמודד עם היכולת להתנהל כלכלית חרף ההוצאות הגבוהות של משק הבית אל מול רמת ההכנסה הנמוכה. במהלך המחקר השערה זו התבססה ואוששה אצל רוב ככל המרואיינים.

נראה אפוא כי הכלכלה החרדית מתנהלת כל העת תחת תחושה מובהקת כי הקשיים, גם המטרידים ביותר, יפתרו בסיועו של הקדוש ברוך הוא. אין זו תפיסה פילוסופית הנהיגית בשיח דתי או הגותי, אלא צורת שיח יום-יומית המגיעה ממקור שכנוע פנימי ועמוק. באופן מרתק, התפיסה הזו מקבלת מסגור דואלי: מחד גיסא, המרואיינים, כמו גם מומחים ורבנים העוסקים בכלכלת משק הבית החרדי – הדגישו כי לא ניתן לתאר את הסיוע השמימי, לכמת או למדוד אותו, שכן הוא אינדיבידואלי ועל-טבעי ("תגידו לי, את יציאת מצרים אתם יכולים לתרגם לאקסל? אי אפשר לתרגם את זה", "אתם לא תצליחו להפוך את זה לשורת אקסל כמו שאתם מציגים את זה. פשוט חבל על הזמן שאתם מקדישים למחקר"). אך מאידך גיסא, בלטה הציפייה החברתית מ'אנשים מאמינים' להכיר בקיומו של הנס, לזהות אותו ולייחס אליו את המתרחש.

ואכן, המרואיינים שהשתתפו במחקר הציגו בפנינו עשרות דוגמאות שונות מחייהם שלהם או מחיי סביבתם הקרובה, המעידות לתפיסתם על עזרה כלכלית המגיעה 'מן השמיים' בדרכים שונות ומסייעת להם להמשיך להתנהל כלכלית חרף ההוצאות הרבות, ולא פעם – חרף החובות העצומים. כל המרואיינים, ללא יוצא מן הכלל, השתמשו בטרמינולוגיה של 'תפיסת הנס' והתייחסו לסיוע השמימי כחלק אינהרנטי מההתנהלות הכלכלית של משק הבית.

מן המחקר עלה כי 'תפיסת הנס' דומיננטית במיוחד בשיח על חתונת הילדים. ייתכן כי הרציונל לכך מתכתב עם השאלה כיצד מצליחים הורים לעשרה ילדים לא רק להשיא אותם, אלא אף לרכוש עבור כל אחד ואחת מהם דירה במאות אלפי שקלים. תהייה עזה זו מולידה, ככל הנראה, את 'תפיסת הנס' הדומיננטית בנושא זה; "אין שום הסבר טבעי איך מחתנים את הילדים, שבעה-שמונה ילדים", הדגיש אחד המרואיינים, "זה מלמד אותך שיש פה משהו על-טבעי... אין לי תשובה הגיונית. אין לזה שום הסבר".

הטיפולוגיה של הנס

במהלך הראיונות, מילאו המרואיינים טבלאות המפרטות את הוצאותיהם והכנסותיהם ברמה החודשית והשנתית, כולל התייחסות להוצאות מיוחדות. לאחר מכן, נערך חישוב וסיכום של כלל ההוצאות מול כלל ההכנסות. ברוב המקרים נמצא פער שלילי בין סך ההוצאות לסך ההכנסות, והמרואיינים התבקשו לנסות להיזכר האם ישנן הכנסות נוספות שלא צוינו בטבלאות.

המרואיינים שהצליחו 'לחלץ' את ההכנסות הבלתי צפויות – ה'ניסים', כלשונם – תיארו שורה של עבודות מזדמנות, התרחשויות פתאומיות, מענקים מיוחדים ועוד אירועים לא מתוכננים שלא תועדו במחזור הכספים השנתי. כלל ההכנסות הללו סווגו במחקר וקובצו תחת חמש קטגוריות מרכזיות: **מענק בלתי צפוי ממקור פורמלי** (כגון, החזר מס); **הכנסה מעבודה לא צפויה במקום פורמלי** (כגון, שכר עבור מילוי מקום); **הכנסה מעבודה לא פורמלית** ('עבודה בשחור' לצד עבודות מזדמנות שאינן 'בשחור'); **מענק לא צפוי מקרובים או מפילנתרופיה** (כגון, סיוע כספי מקרובי משפחה וחברים); **והכנסה בלתי צפויה מחסכונות או מהלוואות**.

מרכיב ההכנסות מעבודה לא פורמלית, הממוסגר לרוב כ'עבודה בשחור', הוזכר על ידי המרואיינים, אך בשיעורים נמוכים מן המצופה. מרכיב ההכנסה הבלתי צפויה ממקור רשמי, עשוי ללמד על מחסור במידע על הזכויות הכלכליות של משק הבית ועל מועדי מימושן. מרכיב ההכנסה הבלתי צפויה מקרובי משפחה, חברים ופילנתרופיה – אשר צוין כ'הכנסה בלתי צפויה' על ידי יותר ממחצית מהמרואיינים – משקף יחסי קרבה ואחריות הדדית, קהילתית ומשפחתית. מן המחקר עלה כי מרכיב זה הוא אחד מהיסודות המרכזיים המעניקים חוסן כלכלי למשק הבית החרדי. אותה תמיכה נרחבת מהווה חלק מובנה בהתנהלות הכלכלית החרדית, ונראה כי היא מספקת למשקי הבית החרדיים עמידות גבוהה אל מול שינויים במשק הכלכלי בישראל ואל מול 'גזרות' כאלה ואחרות (כגון קיצוץ קצבאות); אם כי הדבר תלוי כמובן בעוצמת השינוי.

בין תכנון להיעדר תכנון

ל'תפיסת הנס' יש השלכות רבות. אחת המרכזיות שבהן היא סוגיית התכנון הכלכלי לטווח ארוך. נראה כי ההסתמכות על ה'נס', שמטבעו הוא אקראי ולא מובטח, יצרה רפרטואר שלם של התנהגויות כלכליות שאינן פרי של תכנון מסודר או של ניהול תקציב נכון. כך למשל זוהו דפוסי התנהגות צרכניים המתבססים על תווי קניה והנחות זעירות ('דקדוקי עניות'); מימוש מסיבי של קצבאות ומענקים; ועיסוק מרובה – לעיתים באופן שאינו כשר – בהטבות מס ובמימוש זכויות.

דרך נוספת ל'סגירת החודש' היא הישענות על הלוואות מהבנק וממוסדות הגמ"ח. על פי כל האומדנים, הן הפורמליים והן אלו שדווחו על ידי המרואיינים, במשקי הבית החרדיים גובה ההחזר החודשי להלוואות גבוה במיוחד. מציאות זו דורשת מראש משק הבית החרדי עיסוק מתמיד בהלוואות ובהחזרים. תופעה זו מכונה בעגה החרדית 'גלגול חובות' או 'גלגול גמ"חים', כלומר נטילת הלוואה מגמ"ח זה לגמ"ח זה, מבנק אחד לבנק אחר.

באופן מעניין, דווקא בכל הנוגע לנישואי הילדים, עלו לא מעט דיווחים על התנהלות שמבוססת על תכנון כלכלי לטווח ארוך. כך למשל נשמעו עדויות על רכישת נדל"ן בשלב מוקדם בחיי ההורים על מנת למכור את הדירה בהמשך ובעזרת תמורתה לרכוש דירה לילדים הנישאים. גם אם שוויה של הדירה הנרכשת לא יאמיר – היא נחשבת ל'מניה' בטוחה שמשמרת לכל הפחות את ההשקעה בה, ובתום 20 שנות תשלומי משכנתא, באמצעות דמי השכירות, ההורים יוכלו למוכרה ולשלם בדמיה את התחייבויותיהם לנישואי ילדיהם. כמו כן, נשמעו עדויות על הצטרפות מוקדמת לתוכניות גמ"ח ייעודיות עבור מימון נישואי הילדים.

בשונה מההתנהלות בסוגיית נישואי הילדים, תכנונים כלכליים לטווח ארוך כמעט שלא באו לידי ביטוי בהתנהלות היום-יומית או החודשית של המרואיינים, והרציונל מאחורי השונות בין שדה הנישואים לשדה המחיה היום-יומי מעורר תהייה. ייתכן כי תחושת החובה העזה המוטלת על ההורים להשיא את ילדיהם, ובעיקר את בנותיהם, וההבנה כי הדבר לא יתאפשר ללא השתתפות משמעותית

ברכישת הדירה, מאלצת אותם לפתח תוכניות ארוכות טווח על מנת שלא לשלם מחיר יקר בדמות עיכוב השידוך של היקרה להם.

חשוב להדגיש כי אומנם התכנון לטווח ארוך עבור נישואי הילדים אכן התגלה כתופעה רחבה וחוצה עדות וזרמים, אולם במחקר עלו עדויות לא מעטות – כולל רטוריקה רבנית פורמלית – המציגות לעיתים אפילו כאידיאל, היעדר תכנון לטווח ארוך גם ביחס לנישואי הילדים, תחת המסגור של 'תפיסת הנס'.

מחיר הבחירה

אחת המשמעויות הישירות הנגזרות מאורח החיים החרדי היא מה שכינינו 'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי'. מונח זה מתאר את ההתמודדות הבלתי פוסקת של ראשי משק הבית החרדי עם הוצאות מחיה גבוהות, פער קבוע בין הוצאות להכנסות, ניהול מתמשך של הלוואות וחובות ועוד. מציאות זו מובילה מטבע הדברים לתחושות של לחץ ושל נטל המונח על כתפיהם של ראשי משקי הבית.

האם מדובר במציאות של בחירה או של אין ברירה? מעדויות המרואיינים עולה כי ראשי משקי הבית החרדיים אינם בוחרים בעוני כדרך חיים אידיאלית ואינם שבעי רצון ממנו. תמה זו עלתה באופן מובהק אצל כלל המשתתפים. אל מול ההגדרות המקובלות בספרות המחקר על 'עוני מרצון', 'עוני מבחירה' או 'הסתפקות במועט' – ההגדרה שנרקמה מן הראיונות היא 'לחיות את מחיר הבחירה'. כלומר, ניכר כי ראשי משקי הבית החרדיים מודעים למחירים הכלכליים והרגשיים שהם משלמים על הבחירה באורח החיים החרדי, הם מכירים את האלטרנטיבות אך בוחרים לשאת את 'מחיר הבחירה' מתוך רצון לדבוק בערכיהם ובאמונותיהם.

כמו כן, בהמשך ל'תפיסת הנס', רבים מן המרואיינים שהתייחסו לסוגיית הלחץ הכלכלי ביקשו לסייג את התיאור בהצהרות אמוניות שעיקרן הסתמכות על הקדוש ברוך הוא ועל עזרתו והנחה כי יום יבוא ומצבם הכלכלי יתייצב.

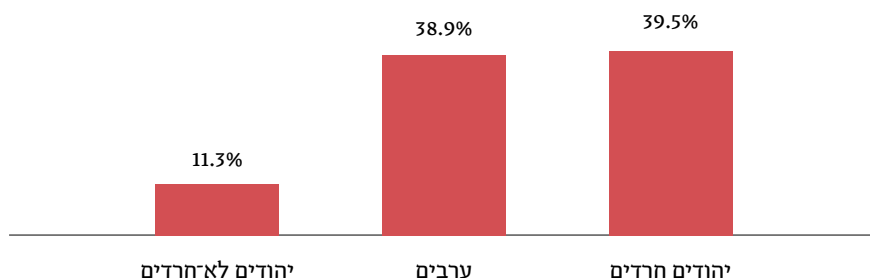
"קנינו דירה קטנה באזור מסוים ובעלי רצה דירה גדולה יותר. זה היה החלום שלו, הוא ידע שיהיו לנו הרבה ילדים והיה חשוב לו דירה גדולה. פנינו לאדמו"ר בבני ברק כדי לשאול האם כדאי לנו לעשות את זה. בכל זאת לקנות דירה גדולה יותר, זה לא פשוט. הוא אמר משפט אחד בלבד: תקנו, ועוד יישאר לכם עודף. זהו. מכרנו את הדירה, אז היו מוכרים בדולרים, וקיבלנו לפי ערך של 4.9 שקלים לדולר. שמנו את הכסף בצד וחיפשנו כמה חודשים דירה, עד שמצאנו אחת בביתר, חמישה חדרים. הדולר ירד אז ל-3.8, ירידה מטורפת. נשארנו עם למעלה מ-100 אלף שקלים עודף. הנה, בבקשה, תגידו לי, לאיזו שורת אקסל אתם מכניסים את זה, אני רוצה לשמוע?!"

דברים אלה – שנאמרו לנו על ידי רינה – חסידת ברסלב, מנהלת מעון לפעוטות ואם לעשרה – עלו בצורות רבות במהלך מחקר זה, והם מבטאים את אופיו של המחקר, כמו גם את תכליתו: התחקות אחר תפיסת ראשי משקי הבית החרדיים שלפיה התנהלותם הכלכלית מתבססת על מה שהם מכנים 'פרנסה משמיים' או 'הקדוש ברוך הוא עוזר ושולח'.

נקודת המוצא של המחקר התבססה על שני הנתונים הבאים:

נכון לשנת 2022, תחולת העוני בקרב נפשות בחברה החרדית בישראל עומדת על 39.5% – פי שלושה מתחולת העוני בקרב יהודים שאינם חרדים (11.3%) ומעט יותר מתחולת העוני בקרב ערבים בישראל (38.9%).

תחולת העוני בקרב נפשות בישראל, לפי קבוצת אוכלוסייה, 2022¹

אל מול נתון דרמטי זה,² ניצב נתון מפתיע, ולפיו שיעור הבעלות על דירה – כמו גם שיעור משקי הבית המקבלים משכנתא מהבנק עבור דירה – גבוה באופן מובהק במגזר החרדי לעומת המגזר היהודי שאינו חרדי (ראו למשל – נתוני הדו"ח של הצוות הבין-משרדי בראשות בנק ישראל ומשרד המשפטים, כפי שצוטט אצל ארלוזורוב, 2022).

שיעור הבעלות על דירה, לפי קבוצת אוכלוסייה, 2019³

1 מקור: עיבוד מכון ירושלים למחקרי מדיניות לנתוני הביטוח הלאומי.

2 נתוני מדד העוני אומנם דרמטיים אך מן הדין לסייגם ולציין כי 'עוני הכנסה' אינו זהה ל'עוני בעלות על נכסים', שכן מבחינת נכסים, החברה החרדית – כפי שנראה מיד – ממוקמת במדרג גבוה יותר מזה של החברה הכללית.

3 מקור: עיבוד מכון ירושלים למחקרי מדיניות לנתוני לוונטל ואחרים (2022).

השילוב של שני הנתונים הללו מרכיב את אחת החידות הגדולות המלוות את חקר הכלכלה החרדית; כיצד ניתן להסביר את יכולתם של משקי בית חרדיים לקנות דירה, כאשר הם מאופיינים בהכנסה עצמית נמוכה ובפער שלילי פרמננטי בין הוצאות להכנסות ברמה החודשית והשנתית?

לאורך השנים נערכו מחקרים רבים אשר בחנו היבטים שונים הנוגעים לכלכלת משק הבית החרדי. חלק מן המחקרים עסקו בתיאור המצוקה החרדית ובהתנהלות הכללית של משק הבית (למשל זיכרמן, 2017; כהן, 2005; מלאך ואחרים, 2011). חלקם עסקו בסוגיות כלכליות מובהקות כמו הכנסות מול הוצאות של משקי הבית החרדיים (למשל קסיר וצחור-שי, 2017; וכן סדרת שנתוני 'החברה החרדית' משנת 2016 ואילך). חלקם ביקשו – מלבד העיסוק בהתנהלות הכלכלית – לערוך השוואות בין-שנתיות בהתנהלות הכלכלית של משקי הבית החרדיים (לוונטל ואחרים, 2022). חלקם בחנו משתנים נוספים הקשורים לכלכלה החרדית, כמו תופעת גמ"ח ההלוואות, חיסכון, תרומות ו'תרבות עוני' (מרגליות ופרידמן, 2022; קסיר וצחור-שי, 2016א, 2016ב; קסיר וצחור-שי, 2017; קסיר ורומנוב, 2017). חלקם בחנו נתונים כלכליים מול משתנים גאוגרפיים (כהנר, 2020; רגב וגורדון, 2020). חלקם עסקו בתופעת יציאת הגברים לעבודה מהיבטים שונים – כלכליים וחברתיים – ובחנו את המתאם (קורלציה) בין היציאה לעבודה לשאלת השירות הצבאי (למשל בץ, 2014; הירן ופראוור, 2023; זוסמן וזופניק, 2021; קרלניסקי, 2021). אחרים עסקו בתעסוקת נשים חרדיות בהיבטים חברתיים ודתיים (למשל קלעג'י וכהן, 2017; Wasserman & Frenkel, 2019). גם שאלת הבעלות על דירות בחברה החרדית בהשוואה לחברה החילונית נבדקה במספר מחקרים מן השנים האחרונות (למשל רגב וגורדון, 2020).

חרף המחקרים הרבים שהוזכרו, ובהם ניסיונות כנים 'לפצח' כיצד מתנהל משק הבית החרדי על רקע היותו בעל הכנסה נמוכה מחד, ומספר נפשות רב מאידך – אנו סבורים כי החידה טרם נפתרה. מחקרים אלו תיארו את מערך ההכנסות של משק הבית החרדי (הכולל פונקציות ייחודיות כמו קצבאות ותמיכות ממשלתיות, סיוע קהילתי, היעזרות במוסדות גמ"ח, 'גלגול' חובות, 'הכנסה בעין' עבור זקיפת שירותים כמו הנחות בארנונה, במעונות יום ועוד); הם הצביעו על

מגנונים כלכליים וחברתיים לקנייה בזול ואף עסקו בהיבט הפסיכו-חברתי של היכולת להסתפק במועט. אולם גם לאחר כל אלה, נראה שמשקי בית חרדיים רבים נמצאים בפער חודשי ושנתי ניכר בין ההוצאות להכנסות. השאלה כיצד מתמודדים משקי הבית עם הפער הנותר – שלהערכתנו הטרם מחקרית אינו קטן – נותרה אפוא פתוחה. כמו כן, במחקרים הנ"ל ודאי שלא ניתנה תשובה מספקת לשאלה כיצד מתמודדים ראשי משק הבית החרדי עם ההוצאות הנלוות לנישואי הילדים, הכללות ארגון אירוע חתונה לכל אחד מילדיהם והשתתפות ניכרת ברכישת הדירה.

כבר בשלבים הראשונים של איסוף הנתונים, התברר כי הקוד השיחני המתמודד בין ההכנסות כמות שהן לצרכים הגוברים עליהן, בא לידי ביטוי במונחים שגורים כמו 'פרנסה משמיים' ו'הקדוש ברוך הוא עוזר ושולח'. כאשר המרואיינים נדרשו לספק תשובות באשר ליכולתם להתנהל חרף הפערים הגבוהים בין ההוצאות להכנסות, רובם התייחסו ל'נס שמיימי' שסייע להם להתמודד עם הפער, בעיקר בכל הנוגע להוצאות סביב נישואי הילדים.

בעקבות הסוגיות שתיארנו לעיל, בחרנו להתמקד במחקרנו בארבע שאלות מרכזיות:

1. כיצד מתמודדים משקי בית חרדיים עם הפער בין ההוצאות להכנסות ועם הצורך לכסות גרעון חודשי ושנתי (לאחר מיצוי יכולות רכישה זולות, הנחות, הלוואות וכד')?
2. כיצד מממנים ההורים החרדים את ההוצאות הרבות עבור אירועי החתונה של ילדיהם, ומהם דפוסי ההשתתפות של ההורים ברכישת דירות עבור הילדים הנישאים?
3. מהו עומק המשמעות של הביטוי השגור 'פרנסה משמיים', ומהו מקומו בכלל השיקולים הכלכליים של משפחות חרדיות?
4. כיצד ההתנהלות הכלכלית משפיעה על חיי היום-יום של משק הבית החרדי (תכנון מול היעדר תכנון; השפעה על הזוגיות, על חינוך הילדים)?

שיטת המחקר

חידושו של מחקר טמון בניסיון 'לספר את הסיפור' ולחשוף את עומקה של ההתנהלות החרדית כפי שהיא נחוות מנקודת מבטם של ראשי משקי הבית. לצורך כך, אנו סבורים כי לא ניתן להסתפק במידע כמותני. אומנם, כדי לבחון ולהציג את ההקשר הרחב של הסוגיות הנידונות, המחקר משלב גם נתונים כמותניים ממקורות שונים, אך שיטת המחקר העיקרית שננקטה במחקר היא שיטה איכותנית.

כלי המחקר שנבחר לצורך כך הינו ריאיון עומק חצי מובנה. כלי זה מסייע לחוקר להגיע למידע חדש, עשיר ומפתיע. הוא מאפשר ירידה לפרטים והבנה עמוקה של מניעים ותהליכים, ומאפשר לשני הצדדים – המראיין והמראיין – להשתתף בתהליך הבניית המציאות ולהעלות באופן דינמי נושאים הקשורים לעניין המרכזי. כך מתקבלת תמונה רחבה ומעמיקה יותר של המציאות הנחוות (שקדי, 2010).

המראיינים

בסך הכל השתתפו במחקר כ־30 מראיינים. 25 מתוך המראיינים הם גברים ו־5 נשים. הקדימות לראיונות עם הגברים נבעה משני גורמים מתודיים: ראשית, נשים חרדיות נוטות פחות להתראיין בנושאים הנחשבים ל'אינטימיים', כמו חשיפת חשבון הבנק. שנית, רוב משקי הבית שפנינו אליהם העידו כי ניהול כלכלת משק הבית הינו ב'תחום האחראיות' של אבי המשפחה. בחלק מן המקרים האישה אינה מעורבת כלל (ראו על כך בגוף המחקר), ובמקרים אחרים היא מעניקה לגבר דומיננטיות בניהול כספי המשפחה.

המחקר התמקד במשקי בית שבהם אב המשפחה הינו אברך או עובד במשרה תורנית (משגיח בשיבה, מלמד בעלי תשובה, רב'ה בחידור וכד').

המראיינים הגיעו מכל זרמי העדה החרדית – ליטאים, ספרדים וחסידיים. כיוון שמחקרנו מבקש להבין את התנהלות משק הבית בעל תפיסות העולם החרדיות

ה'קלאסיות', המדגם התמקד במרואיינים המגיעים מן הקבוצות השמרניות בחברה החרדית (ולא בקבוצות המודרניות, אשר משתלבות בשיעורים גבוהים בשוק העבודה הכללי, ועל כן חשופות יותר לחברה הכללית ולערכיה).⁴

גיל המרואיינים נע מ־22 (אברכים צעירים שנישאו לא מכבר והם הורים לצאצא אחד) ועד 60. מספר הילדים הממוצע למשפחה עמד על 6.3.⁵

המרואיינים נבחרו על ידי צוות המחקר בדגימת כדור שלג / חבר מביא חבר. כיוון שמדובר במפגש הדורש חשיפת מידע אישי, ניתנו למרואיינים תווי קנייה כתמריץ להשתתפות במחקר.

בנספח 1 מובאת טבלה המציגה את רשימת המרואיינים לצד מאפיינים מרכזיים (גיל, מספר ילדים, מקצוע). בטבלה, כמו גם במסמך כולו, השתמשנו בשמות בדויים כדי לשמור על פרטיותם של המרואיינים.

מהלך המחקר

מחקר מקדים והיועצות עם מומחים

במחקר המקדים שוחחנו עם תשעה מומחים להתנהלות הכלכלה החרדית: ד"ר ניצה (קלינר) קסיר, לשעבר סמנכ"לית מחקר ב'מכון החרדי למחקרי מדיניות'; עו"ד אברהם יוסטמן סמנכ"ל ויועמ"ש 'קרן קמח'; הרב נחום ברוק, מנהל מקצועי ומלווה משפחות בארגון 'מסילה לכלכלה נבונה'; גברת דבורה וידמן, חוקרת בכירה במכון 'נתוני אמת – תתיא'; הרב מיכאל נכטילר, סמנכ"ל רשת החינוך 'נצח', לשעבר יועץ בארגון 'פעמונים'; הרב אריה ליבוביץ, מנכ"ל עמותת וגמ"ח

4 במחקרה החשוב מיפתה כהנר (2020) את המגזר החרדי על הרצף שבין מודרניות לשמרנות וחילקה אותו לארבע קבוצות: חרדים אולטרה-שמרנים (28%), חרדים שמרנים (32%), חרדים עם נגיעות מודרניות (29%) וחרדים מודרניים (11%). את ארבע הקבוצות ניסתה כהנר לאפיין לפי משתנים שונים, ובהם משתנים כלכליים. התחקות אחר משתנה ההכנסה על הציר שבין שמרנות למודרניות נתקל בחוסר שיתוף פעולה מצד המשתתפים במחקר (שם, עמ' 62), ועל כן לא התאפשר להציג תמונה מהימנה על ההבדלים ברמת ההכנסה בין הקבוצות השונות. ברם, במשתנים כלכליים אחרים העשויים להשליך על ההכנסה החודשית נמצאה שונות מובהקת בין הקבוצות השמרניות לקבוצות המודרניות (ראו פירוט והרחבה אצל כהנר, 2020, עמ' 96, 109).

5 ארבעה אברכים צעירים 'הורידו' את מספר הילדים הממוצע במדגם, שנה לרוב סביב 8-9 ילדים.

'יד שמשון', מחבר הספר 'תקציב המשפחה' ויועץ כלכלי במגזר החרדי. כמו כן רואינו מנהל גמ"ח הלוואות נוסף ושני יועצים מארגון 'מסילה' (אחד בהווה ואחד בעבר) שביקשו להישאר בעילום שם.

בסיום המחקר, הועברו הממצאים, התמות והמסקנות לשניים מן המומחים שהוזכרו: הרב אריה ליבוביץ, מנכ"ל עמותת וגמ"ח 'יד שמשון', מחבר הספר 'תקציב המשפחה' ויועץ כלכלי במגזר החרדי; ויועץ לשעבר בארגון מסילה שבחר להישאר בעילום שם. הערותיהם שולבו בעריכה הסופית של המחקר.

מתווה הריאיון

לאחר השיחות המקדימות עם המומחים נוסח מתווה הריאיון. הוא כלל שאלות פתוחות וטבלת הוצאות-הכנסות מפורטת ההולמת את קהל המטרה. הראיונות נערכו על ידי צוות המחקר במפגשים פרונטליים. חלקם נערכו בבית המרואיינים, חלקם בחדרים הסמוכים לכולל שבו המרואיינים לומדים, וחלקם בביתו של אחד המרואיינים. מבנה הריאיון:

- < שאלות רקע – נתונים כלליים, משלח יד, משלח היד של ההורים ועוד.
- < מילוי טבלת הוצאות והכנסות – המראיין מילא יחד עם המרואיין טבלה הכוללת פירוט של ההוצאות החודשיות והשנתיות של משק הבית (דיור, שכר לימוד, ביטוחים, מזון, ביגוד וכד'), הוצאות מיוחדות (ריהוט, חופשות, חגים, אירועים משפחתיים) והכנסות (משכורות, קצבאות, סיוע קהילתי ועוד).⁶
- < פרשנות והערכה של טבלת ההוצאות וההכנסות – בתום מילוי הטבלאות נערך חישוב וסיכום של כלל ההוצאות מול ההכנסות, והמרואיינים התבקשו להשיב כיצד הם מצליחים לסגור את הפער שעלה ברוב המקרים בין ההוצאות להכנסות.
- < שאלות פתוחות כלליות – מהי האידיאולוגיה או תפיסת העולם העומדת

6 מבין 30 המשתתפים, 24 מילאו עימנו, החוקרים, בצוותא את טבלאות האקסל ושישה נוספים סיפקו נתונים כלליים על התנהלותם הכלכלית.

מאחורי ההתנהלות הכלכלית, מהי ההשפעה של המצב הכלכלי על הזוגיות, חינוך הילדים והיבטים נוספים בחיי היום-יום.

המתווה המלא של הריאיון מובא בנספח 2.

ניתוח הראיונות

ניתוח הראיונות נעשה על פי תהליכי העבודה שהוצעו ב'תאוריה המעוגנת בשדה' שפיתחו שטראוס וקורבין (Straus & Corbin, 1994). הראיונות תומללו, וחולצו מהם תמות מרכזיות. בעזרת התמות זוהו דפוסים חוזרים אשר שימשו כבסיס לגיבוש המבנה התאורטי. הניתוח נעשה על ידינו, מחברי המחקר, בסיוע חוקרים נוספים מצוות מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

מבנה המסמך

בפרק הראשון נבחן את מבנה ההוצאות וההכנסות של משק הבית החרדי, בהתבסס על נתונים כמותניים ממקורות שונים. בפרק השני נציג את 'תפיסת הנס' בהתנהלות הכלכלית של משקי הבית החרדי ונתייחס לנרטיב, לאידיאולוגיה ולקשיים הנובעים מתפיסה זו. בפרק השלישי נתייחס לשאלות של תכנון ואי-תכנון בהתנהלות הכלכלית של משקי הבית ונציג דפוסי צרכנות ייחודיים של משקי הבית החרדיים. בפרק הרביעי נעסוק ב'טיפולוגיה של הנס' – נבחן ממה מורכבים ה'ניסים' שהציגו המרואיינים ונחלק אותם לקטגוריות. בפרק החמישי והשישי נציג שני מקרי בוחן מרכזיים להתנהלות הכלכלית של משקי הבית החרדיים ול'תפיסת הנס' – החתונה החרדית וההשתתפות של ההורים ברכישת דירה לילדיהם הנישאים. נבחן את ההוצאות המיוחדות הנלוות לאירועים אלה ואת דרכי ההתמודדות של המרואיינים במאמצם להשיג מימון ל'כיסוי' ההוצאות הגבוהות. בפרק השביעי – 'לחיות את מחיר הבחירה' – נבחן כיצד המרואיינים תופסים את מצבם הכלכלי ואת השפעותיו על חיי היום-יום. בפרק האחרון, פרק הסיכום, נציג את התובנות המרכזיות שעלו מן המחקר ונמליץ על מחקרי המשך.

על החוקרים

צוות המחקר מנה שני חוקרים חרדים וחוקר חילוני אחד. בין חברי הצוות התקיימו דיונים רבים באשר לפרשנות של סיפורי ה'ניסים' (האם האירועים הכלכליים שהמרואיינים סיפרו עליהם הם אכן תוצר של התערבות אלוקית, או שמא יש להם הסבר חומרי כזה או אחר), באיזה טרמינולוגיה ראוי להשתמש בהצגת הממצאים ועוד. לא פעם, הסוגיות הנידונות נגעו בליבת האמונות והדעות של החוקרים ועוררו ויכוחים סוערים. בסופו של דבר, יצרנו מסמך המורכב מתיאורים, תובנות ומסקנות המוסכמים על הצוות כולו.

תודות

אנו מבקשים להודות למר אריה שטראוס, התחקירן הראשי, על חלקו החשוב במחקר בכלל ובעריכת הראיונות בפרט.

תודה למומחים מתחום הכלכלה החרדית שהקדישו מזמנם היקר לשיחות עמנו ושיתפו ברוחב לב מניסיונם ומהידע המעמיק שצברו. תודה מיוחדת לרב אריה ליבוביץ', מנכ"ל עמותת וגמ"ח 'יד שמשון', וליועץ לשעבר בארגון 'מסילה' שבחר להישאר בעילום שם.

תודה לעשרות המרואיינים שהסכימו לפתוח את הלב (ואת חשבון הבנק) ולשתף אותנו בסיפורם האישי, בהתנהלותם הכלכלית ובנקודת מבטם הייחודית.

תודה לחברינו מצוות מכון ירושלים למחקרי מדיניות, ובעיקר ליאיר אסף-שפירא, יונתן פרדו, שירה נחמני וז'אן בן-כליפא, על הליווי המקצועי ועל הסיוע בהפקת המחקר.

פרק 1 |

רקע; מבנה הכנסות והוצאות

כאמור, מחקר זה עוסק בעיקרו בשאלת ההתמודדות עם הפער בין ההוצאות להכנסות במשק הבית החרדי. לפני ש'נצלול' לממצאים שעלו מן הראיונות, נציג תמונת מצב כללית המבוססת על נתונים ממקורות רשמיים, ובראשם הלמ"ס.

מבנה ההכנסות⁷

הכנסה חודשית ממוצעת ברוטו למשק בית, לפי אופי הזהות הדתית של משק הבית, 2021 (ש"ח)

קטגוריה	חרדים	יהודים לא-חרדים
הכנסה מעבודה	9,995	16,021
הכנסה מקצבאות ומתמיכות	3,998	3,191
הכנסה מהון	753	1,295
הכנסה מפנסיות וקופות גמל	232	1,540
סה"כ	14,978	22,047

בשנת 2021, ההכנסה החודשית הממוצעת (ברוטו) למשק בית חרדי עמדה על 14,978 שקלים, הכנסה הנמוכה ב-55% מזו של משק בית יהודי לא-חרדי (22,047 שקלים).

ההכנסה הנמוכה למשק בית חרדי נובעת ממספר גורמים, ובהם שיעור תעסוקה נמוך (בעיקר בקרב גברים), עבודה בהיקף משרה מצומצם ועבודה במשלה יד המאופיין בשכר נמוך.

7 מקור: סקר הוצאות משק הבית, הלמ"ס, 2021; כהנר ומלאך, 2023.

בשנת 2022, שיעור המועסקים באוכלוסייה החרדית בגילי העבודה העיקריים (25-64) עמד על 53% מהגברים החרדים, לעומת 87% מהגברים היהודים שאינם חרדים; בקרב הנשים החרדיות שיעור התעסוקה עמד על 79.5%, בדומה לשיעור התעסוקה של נשים יהודיות לא-חרדיות – 83%.

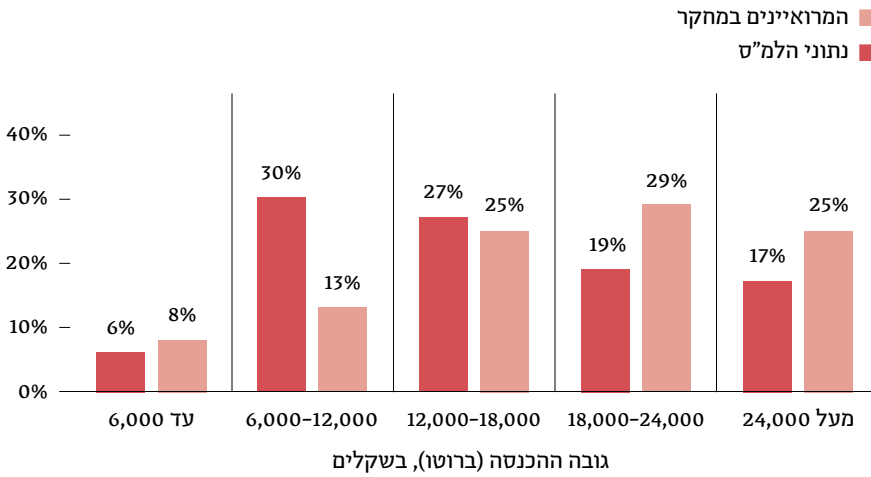
בשנת 2021, השכר החודשי הממוצע של גברים חרדים שכירים עמד על 9,707 שקלים, כמחצית מהשכר הממוצע של גברים יהודים לא-חרדים (19,279 שקלים). השכר הממוצע של נשים חרדיות שכירות עמד על 8,230 שקלים, והוא היווה 67% מהשכר החודשי הממוצע של נשים יהודיות לא-חרדיות (12,330 שקלים).

ההכנסה ברוטו במשק בית חרדי מתחלקת ל-67% הכנסות מעבודה (לעומת 73% במשק בית יהודי לא-חרדי) ו-27% הכנסות מקצבאות ותמיכות (לעומת 14% במשק בית יהודי לא-חרדי). נתון זה מצביע על הבדל ניכר בשימוש בקצבאות ותמיכות באוכלוסייה החרדית לעומת האוכלוסייה היהודית שאינה חרדית.

שימוש מופחת בהון ובקרנות פנסיה באוכלוסייה החרדית הוא גורם נוסף המשפיע על רמת ההכנסה הנמוכה של משקי הבית. ההכנסה החודשית הממוצעת מהון במשק בית חרדי עומדת על 753 ש"ח (לעומת 1,295 שקלים במשק בית יהודי שאינו חרדי); וההכנסה מפנסיות ומקופות גמל עומדת על 232 שקלים (לעומת 1,540 שקלים במשק בית יהודי לא-חרדי).

ניתן לחלק את משקי הבית החרדיים לחמש קבוצות לפי גובה ההכנסות למשק בית: החל ממשקי בית שהכנסותיהם אינן חוצות את רף 6,000 השקלים ועד להכנסות הגבוהות מ-24,000 שקלים. במחקרנו השתתפו מרואיינים ממשקי בית המשתייכים לכל קבוצת השכר הללו, כפי שניתן לראות בתרשים בעמוד הבא. מטבע הדברים, מחקר איכותני המבוסס על ראיונות אינו יכול לשקף באופן מלא את גובה ההכנסות של משקי הבית החרדיים. עם זאת, נציין כי 79% מהמרואיינים שלנו נמצאים החלק העליון של רמת ההכנסה של משקי בית חרדיים (הכנסה של 12 אלף שקלים ומעלה), לעומת חלקם הנמוך יותר באוכלוסייה לפי נתוני הלמ"ס (63%). לצד זאת, נמצאה אחידות רבה בקרב המרואיינים בכל הנוגע ל"תפיסת הנס", הנמצאת במרכזו של מחקר זה, כפי שנפרט בהמשך.

התפלגות משקי הבית החרדיים לפי גובה ההכנסות למשק בית

מבנה ההוצאות

הוצאה חודשית לתצרוכת, לפי אופי הזהות הדתית של משק הבית, 2021 (ש"ס)⁸

קטגוריה	חרדי	יהודי לא-חרדי
מזון (ללא ירקות ופירות)	1,919	2,115
ירקות ופירות	551	552
דיור	4,191	4,488
תחזוקת הדירה ומשק הבית	1,358	1,605
ריהוט וציוד לבית	570	609
הלבשה והנעלה	643	459
בריאות	699	1,044
חינוך, תרבות ובידור	1,946	1,703
תחבורה ותקשורת	1,273	2,359
מוצרים ושירותים אחרים	822	675
סה"כ הוצאה לתצרוכת	13,972	15,610

אף שמספר הנפשות הממוצע במשק בית חרדי גדול כמעט פי שניים ממספר הנפשות במשק בית יהודי-לא חרדי (5.15 לעומת 2.8, בהתאמה), ההוצאה לתצרוכת למשק בית חרדי נמוכה ב-11% מזו של משק בית יהודי לא-חרדי (13,972 לעומת 15,610 שקלים, בהתאמה).

ההוצאות לתצרוכת של משק הבית החרדי נמוכות מאלו של משקי הבית היהודי שאינו חרדי בכל הקטגוריות, למעט אחת: הוצאות על חינוך ותרבות. משק בית חרדי מוציא בממוצע 1,946 שקלים עבור חינוך ותרבות, לעומת משק בית יהודי לא-חרדי – 1,703 שקלים.

8 מקור: סקר הוצאות משק הבית, הלמ"ס, 2021.

הוצאה חודשית לתשלומי חובה, לפי אופי הזהות הדתית של משק הבית (ש)⁹

קטגוריה	חרדי	יהודי לא־חרדי
מס הכנסה	706	2,527
ביטוח לאומי	377	701
ביטוח בריאות	448	632
סה"כ	1,531	3,860

ההוצאה החודשית לתשלומי חובה (מס הכנסה, ביטוח לאומי וביטוח בריאות) בקרב משקי הבית החרדיים עומדת על 1,531 שקלים בממוצע, לעומת 3,860 שקלים בקרב משקי בית יהודיים לא־חרדיים.

הוצאות חודשיות נוספות של משקי הבית החרדיים, על פי נתוני הלמ"ס:¹⁰

◀ העברות למשקי בית אחרים – 180 שקלים בממוצע בחודש

◀ פירעון משכנתאות (קרן וריבית) – 1,369 שקלים בחודש

הוצאות ייחודיות

במחקרנו, המרואיינים התבקשו לפרט בפנינו את הוצאותיהם, תוך חלוקה לשלושה ערוצים: (1) הוצאות חודשיות – הוצאות שוטפות עבור מזון, ביגוד, דיור, תשלומים וכו'; (2) הוצאות שנתיות – הוצאות מיוחדות עבור חגים, חופשות שנתיות, ביגוד יקר וחד־פעמי כגון פאה ושטריימל; (3) הוצאות עבור נישואי הילדים – הוצאות עבור מסיבת האירוסין, מסיבת החתונה, שבת חתן וכד', וכן השתתפות ברכישת הדירה.

בראיונות מוקדמים עם מומחים לכלכלה החרדית, אלה הצביעו בפנינו על

9 מקור: סקר הוצאות משק הבית, הלמ"ס, 2021; כפי שמובא במרכז הידע של המכון החרדי למחקרי מדיניות וקרן וואהל.

10 מקור: סקר הוצאות משק הבית, הלמ"ס, 2021.

‘הוצאות שנתיות’ ייחודיות לבני המגזר החרדי. כפי שהזכיר בספרו היועץ הכלכלי החרדי ומנכ"ל גמ"ח 'יד שמשון', הרב אריה ליבוביץ:

לכל משפחה יש כביכול שתי מערכות תקציב נפרדות. האחת נקראת 'חודשית', האחרת 'שנתית'. התקציב החודשי קבוע וידוע, הוא מאד צפוי ולא מפתיע – ההוצאות החודשיות זהות מידי חודש בחודשו, הן לא משתנות... אולם יש חודשים שנוסף לתקציב החודשי, מעבר לאותו תקציב בסיסי ראשוני, מצטרף אלינו עוד גרר בדמות הוצאה שנתית. בחודש ניסן נשלם את 'פסח', בחודש אב את 'בין הזמנים' והחזרה ללימודים, בחודש תשרי את החגים וכן על זה הדרך. המשימה העיקרית שלנו תהיה לבצע הפרדה בין השנים... כאשר ההוצאות 'השנתיות' מעורבות בתוך התקציב 'החודשי' אין לנו כל מסגרת תקציב מכוונת. אנו שרויים בבלייל של הוצאות שתוקפות מכל כיוון אפשרי, כיוון שכך אנו עלולים לאבד שליטה ובעיקר לאבד משמעות לכסף (ליבוביץ, 2021, עמ' 108-115).

על כן, נזכיר כעת כמה הוצאות ייחודיות למשק הבית החרדי. חלקן, אומנם, אינן זרות למשק הבית שאינו חרדי (כגון שכר לימוד), אך הן באות לידי ביטוי באופן שונה, או בהיקף שונה, במגזר החרדי.

➤ **תרומות וצדקה:** לפי נתוני כהנר ומלאך (2023), 89% מהחרדים בני 20 ומעלה תרמו תרומה כספית כלשהי בשנים 2022-2023, לעומת 61% מהיהודים שאינם חרדים. גובה התרומה של משק הבית החרדי עמד בממוצע על 404 שקלים, לעומת 86 שקלים שתרום משק בית יהודי שאינו חרדי. קסיר ואחרים (2019) מצאו כי הפער אף גדול יותר כאשר מודדים את התרומה כשיעור מתוך ההכנסה הפנויה. לפי חישוב זה, החרדים תורמים 4.6% אחוזים מהכנסתם הפנויה, לעומת יהודים לא-חרדים שתורמים 1.2% מהכנסתם הפנויה, וערבים שתורמים 2.3% מהכנסתם הפנויה. במחקרנו כל המרואיינים, ללא יוצא מן הכלל, דיווחו על הפרשה קבועה של חלק ממשכורתם לצדקה. כלומר, הפרשה זו הינה חלק אינטגרלי מההוצאות הנורמטיביות החודשיות.

➤ **שכר הלימוד של הבנים והבנות:** בשונה מן החינוך הממלכתי, שבו לא

מוטלים על ההורים תשלומים עבור שכר לימוד¹¹ – בחיידורים ובתלמודי התורה לבנים, כמו גם בישיבות הקטנות, בישיבות הגדולות ובסמינרים לבנות, ההורים נדרשים לשלם סכומים לא מבוטלים עבור שכר הלימוד. ככלל, על פי דיווחי המרואיינים, תשלום חודשי לילד הלומד ב'חיידר' נע בין 400 ל-600 שקלים; תשלום חודשי לנער הלומד ב'ישיבה קטנה' (הכוללת ארוחת צהריים) עומד על כ-800 שקלים; תשלום חודשי לבחור הלומד ב'ישיבה גדולה' נע בין 1,000 ל-1,200 שקלים; תשלום חודשי עבור תלמידה בבית הספר עומד על כ-300 שקלים בחודש; ובכיתות הגבוהות בסמינר התשלום החודשי עומד על כ-1,300 שקלים. נוסף על תשלום שכר הלימוד, מקובל כי כל נער מקבל מהוריו דמי כיס העומדים על 500 שקלים ויותר. כלומר, המרואיינים שלנו, שמשפחותיהם כוללות בממוצע 6.2 נפשות, נדרשים לשלם בין 600 ל-1,300 שקלים לחודש עבור כל אחד מילדיהם.¹² נדגיש שוב כי מחקרנו אינו מבוסס על מדגם מייצג, ועל כן יש להתייחס לנתונים אלה בזהירות המתבקשת.

הוצאות חגים – במחקרנו (שכאמור נתוניו אינם מייצגים, אך ניעזר בהם לצורך הדגמה והמחשה) המרואיינים התבקשו להעריך את היקף ההוצאות המיוחדות סביב חגי ישראל, מעבר להוצאות הכלליות השוטפות. הוצאות החגים כוללות למשל – הוצאות מיוחדות לחג הפסח (מזון לחג, מצות, סידור הבית, כלים חדשים, נסיעות), הוצאות מיוחדות לחג פורים (משלוחי מנות, מתנות לאביונים, תחפושות); הוצאות מיוחדות לחגי תשרי (מזון לחג, ארבע מינים, סוכה, מקומות בבית הכנסת). בקטגוריה זו לא נכללו הוצאות עבור תקופות 'בין הזמנים', אשר כוללות חופשות, נסיעות, אטרקציות וכו', שכן אלו מאפיינות גם את המגזר הכללי. על פי דיווחי המרואיינים, הוצאות החגים עשויות להגיע לסכומים ניכרים, הנעים בין 4,000 ל-10,000 שקלים לשנה. חג הפורים צנוע יחסית, והוצאתו נעות לרוב בין 500 ל-2,000

11 אומנם גם בבתי הספר ממלכתיים קיימת לעיתים חריגה מן המותר בגביית תשלום מן ההורים. אך מדובר בסכומים נמוכים באופן ניכר בהשוואה עבור מערכת החינוך החרדית. כמו כן, חלק מן התשלומים במערכת החינוך הממלכתית הם עבור שירותים מרצון, ואינם נכפים על ההורים.

12 על פי רגב ומילצקי (2024) ההוצאה החודשית לחינוך במשקי הבית החרדיים עומדת על 14% מכלל ההוצאות החודשיות, לעומת 11% מההוצאות במשקי הבית שאינם חרדיים.

שקלים. חג הפסח לעומתו דורש הוצאות רבות יותר. כך למשל העריך מאיר, אחד המרואיינים במחקרנו, את גובה ההוצאות עבור החג: "הוצאות חג הפסח, ללא בגדים חדשים, עומדות על 4,000 שקלים. אני יודע מה אני קונה. בשר למשל זה לפחות 2,000 שקל. מצות עולות לי 500-600 שקל. ועוד לא דיברנו על יין, מיץ ענבים". שלמה, בן 51 ואב לשבעה, אף תיאר סכומים כפולים. לדבריו, בכל שנה בפסח הוא נאלץ להיפרד מלא פחות מ־10,000 שקלים. בני הזוג דוד ושרה, סיפקו הערכה דומה לגבי חגי תשרי: "חגי תשרי – עם ההוצאות על האוכל, עם ההוצאות על ארבעת המינים והמקומות בבית הכנסת – עוד עשר [10,000 שקלים]".

< **הוצאות קטנות'** – ישנן הוצאות נקודתיות אשר ייחודיות למגזר החרדי. אלה כוללות למשל – רכישת פריטי לבוש ייחודיים (כגון פאה לאישה – שמחירה נע בין 8,000 ל־20,000 שקלים, והיא נרכשת לרוב אחת לשלוש־ארבע שנים. וכן שטריימל לגבר, שמחירו נע בין 9,000 ל־12,000 שקלים, והוא נרכש לרוב אחת לשבע עד עשר שנים); תשלום קבוע לתוכנית גמ"ח ארוכת שנים עבור סיוע בהלוואה ללא ריבית לקראת נישואי הילדים (כ־80 שקלים בחודש עבור כל ילד); והפעלת גנרטור בשבת (כ־400 שקלים בחודש¹³).

< **השתתפות של ההורים ברכישת דירה עבור הילדים הנישאים** – חרף שיעורי העוני הגבוהים בחברה החרדית – שיעור הבעלות על דירה באוכלוסייה זו גבוה במיוחד. בהמשך המחקר נעסוק בהרחבה בסוגיית החתונה וההוצאות הנלוות. לעניינו כאן נציין כי כמעט ללא חריגות, במשקי הבית החרדיים מקובלת השתתפות משמעותית של ההורים ברכישת דירה עבור ילדיהם, ובעיקר עבור הבנות הנישאות.

13 כדי להימנע מכל חשש לשימוש בחשמל שמיוצר בשבת על ידי יהודים, רבים בציבור החרדי מתחברים בשבת לגנרטור ומשלמים עבורו תשלום חודשי.

פער בין ההוצאות להכנסות

בקרב הגופים השונים העוסקים בחקר הכלכלה החרדית מקובלות שיטות שונות להגדרת הרכב ההוצאות וההכנסות של משקי הבית החרדיים (ראו למשל את השיטה הננקטת אצל לוונטל ואחרים, 2022; לעומת רגב ומילצקי, 2023). יחד עם זאת, בין הגופים השונים קיימת הסכמה רחבה בדבר קיומו של מאזן שלילי ועקבי בין ההוצאות להכנסות של משקי הבית החרדיים. פער זה עומד על כ־2,600 שקלים בחודש, שהם כ־31,000 שקלים בשנה.¹⁴

כאמור, המרואיינים שהשתתפו במחקר התבקשו למלא פרטים על הכנסותיהם והוצאותיהם, ולאחר מכן הם בחנו יחד עמנו, המראיינים, את המאזן החודשי והשנתי בין ההוצאות להכנסות. אצל רוב מכריע מהמרואיינים התגלה פער שלילי בין ההוצאות להכנסות. רובם לא הופתעו מהפער שהתגלה וניכר שהם 'מכירים את המספרים'. אך חלקם הופתעו מגודל הפער, ואף ביקשו בחיך מריר שלא נחשוף אותו בפניהם.

כיצד אפוא מתנהל משק הבית החרדי לאור הפערים הגדולים בין ההוצאות להכנסות? ננסה לענות על שאלה זו בפרקים הבאים.

14 לשם השוואה, במשק בית יהודי שאינו חרדי, הפער בין ההוצאות להכנסות עומד על כ־300 שקלים בחודש, שהם כ־3,600 שקלים בשנה (לוונטל ואחרים, 2022).

פרק 2 | תפיסת הנס – נרטיב ואידאולוגיה

הנרטיב והקשיים הנובעים ממנו

כאשר יצאנו למחקר, נאמר לנו שוב ושוב כי נתקשה לפענח את כלכלת המשק החרדי, כיוון שהתשובות שנקבל תכלולנה אמירות כמו "קשה עד בלתי אפשרי לתת תשובות 'מדעיות' לשאלה הזו, שהרי הפרנסה נשלחת משמיים", "הקדוש ברוך הוא שולח כשצריך" וכיוצא בזאת. השערה זו אוששה הן בשיחות המקדימות עם המומחים והן בשיחות שקיימנו עם המרואיינים עצמם. נרטיב זה אף הוזכר בקצרה במחקרם של גרשוני וטאוב (2021, עמ' 194), אולם לא נעשה ניסיון לפענח את פשרה של אמירה זו, להבין את משמעותה, את השלכותיה ואת הביטוי האופרטיבי שלה.

אם כן, הניסיון לפענח באמצעות מחקר את התנהלות משק הבית החרדי נתקלה בהתנגדות מצד המרואיינים, שרבים מהן הצהירו כי למעשה התנהלות זו מתקיימת בדרך 'נס'. נס הוא על-טבעי, ומשכך אין כל יכולת לכמת, לתעד או להפוך אותו לתופעה מדידה. קושי זה עלה כבר בשלב ההכנות למחקר וביתר שאת במהלכו. הרב יעקב, מנהל גמ"ח קטן שהשתתף במחקר המקדים, אמר לנו כך:

באמת אין שום הסבר טבעי, איך מחתנים את הילדים, שבעה-שמונה ילדים. זה מלמד אותך שיש פה משהו על-טבעי... העולם מתנהל לא בצורה טבעית, אני לא אומר שהתשובה טובה או לא טובה, אני אומר שאין לי תשובה הגיונית. אין לזה שום הסבר. היו צריכים להיות פערים יותר גדולים באורח החיים ובהתנהלות. והנה יש רכב, ומוציאים כספים ונהנים, והכל יקר, והכל מצוין.

כאשר ניסינו לדחוק את הרב ולבקש ממנו לנסות להסביר את 'הנס', הוא ענה בנימה של תרעומת: "אתה חוזר שוב ושוב על אותה שאלה, ואתה תקבל את אותה תשובה". התעקשנו שוב לקבל ממנו תשובה, והוא השיב: "תגידו לי, את יציאת מצרים אתם יכולים לתרגם לאקסל? אי אפשר לתרגם את זה".

היגדים ברוח זו עלו בראיונות רבים נוספים. רינה, חסידת ברסלב ואם לעשרה ילדים, קטעה שוב ושוב את הריאיון ואמרה: "אתם לא תצליחו להפוך את זה לשורת אקסל כמו שאתם מציגים את זה. פשוט חבל על הזמן שאתם מקדישים למחקר". בהמשך היא תיארה אירוע כלכלי, לכאורה על טבעי, שהתרחש בחייה (האירוע יוצג בהמשך הפרק) והפטירה בתקיפות: "הנה, בבקשה, תגידו לי, לאיזו שורת אקסל אתם מכניסים את זה, אני רוצה לשמוע!?"

גם מאיר, אברך הלומד עם בעלי תשובה, אב לתשעה ילדים, הדגיש כי לא נקבל את מבוקשינו: "אני לא אתן הסבר מדויק כי ההסבר המדויק הוא הקדוש ברוך הוא..." שלמה, אברך ואב לשבעה ילדים, השיב ברוח דומה:

אני לא יכול להסביר, אני לא יכול להסביר אפילו איך חיתנתי אותם, כי אין לי מספיק כסף גם לזה. דירות לא התחייבתי. ניסו להוציא ממני לדירה אבל לא הסכמתי בשום פנים ואופן כי אני לא מוכן להיכנס לחובות כאלו. אבל כנראה שהילדים היו בעלי ערך, הקדוש ברוך הוא עזר.

בשנים האחרונות מתפרסמים מעת לעת ספרי הדרכה כלכלית שחוברו על ידי מומחי נדל"ן וכלכלה חרדים, ובהם מוצגים הסברים ונתונים על כללי השוק, מניות, אפיקי השקעה וחיסכון, משכנתאות ועוד. לצד העיסוק בתוכן הכלכלי ה'טהור', המחברים מקפידים להדגיש כי בסופו של יום המהלכים הכלכליים מגיעים 'מלמעלה', כלומר מהאל. כך למשל נכתב בספר 'בית פלוני לפלוני', מאת נתן רוזנבלט, עורך דין ואיש נדל"ן חרדי: "זה לא אמור להיות ספר מוסר או הדרכה רוחנית אלא מדריך לרכישת נדל"ן [...] אך קראתי את שמו 'בית פלוני לפלוני' כי לפני הכל ואחרי הכל צריך לזכור כי הכל נכתב מלמעלה [...] בין בהצלחות ובין בכישלונות, ושניהם בדרך כלל יהיו בשפע בדרך - כי שניהם מלמעלה". בהמשך הספר המחבר קבל על כך שבדורות הקודמים לא נהגו ללכת להרצאות העוסקות בהשקעות כלכליות לקראת נישואי הילדים, "ולא חשבו

על זה מידי הרבה, הם פשוט האמינו בקב"ה שיעזור להם, והוא אכן עזר להם" (רוזנבלט, תשפ"ד, עמ' 1-22).

בספר הדרכה נוסף מאת י' סנדרס – 'איך מחתנים ילדים' – כתב המחבר כך: "לפני שנצלול אל תוך עולם ההשקעות, חשוב להדגיש נקודה יסודית: הכל בידי שמיים. האדם אומנם חופשי לבחור את דרכו, אך גורלו נקבע בסוף על ידי הקב"ה. אנו יכולים לתכנן, לחקור ולעשות כל שביכולתנו, אך בסופו של דבר, הצלחה וכישלון תלויים ברצונו יתברך" (סנדרס, תשפ"ד: עמ' א).¹⁵ במילים אחרות, ספרי ההדרכה מבוססים אומנם על נתונים, גרפים, טבלאות והכוונות 'ארציות', אך ברזמנית, מרחף מעל הכל ה'נס'. מצד אחד, אותו 'נס' חורג מדרך הטבע, אך מצד שני, במילותיו של המרואיין יששכר, "לא יורדת יד מהשמיים ונותנת לך כסף". וכן, כפי שהדגיש המרואיין מאיר, "גם כשהקדוש ברוך הוא נותן לנו – הוא לא נותן את זה באופן שהוא שולח לנו בדואר מעטפה שאנחנו יודעים מה המקור שלה. עד היום שום ארגון צדקה לא פנה אליי והציע לי מתנה, 50 אלף שקל.."

אז מה כן? איך בכל זאת הקדוש ברוך הוא עוזר?

אחד המומחים שליווה את המחקר הוא הרב אריה ליבוביץ, המשמש כיועץ כלכלי וכמנכ"ל של גמ"ח גדול. וכך התייחס הרב לסוגיה:

איך הציבור החרדי מתנהל? אי אפשר לענות על כך. לכל אחד יש את הסיפור האישי שלו כיצד הקדוש ברוך הוא עזר לו. אני יכול לספר לך מה קרה לי, אבל זה לא משקף. אתה שואל את השני, אותה תשובה. בסופו של דבר אתה מגלה שיש לכל אחד איזו דרך שהיא איננה מודל שמהווה העתק־הדבק לשום מקרה אחר. לכל משפחה יש איזשהו נס משלה, וככל שאדם, רמת ביטחונו גבוהה יותר, כך הניסים פעילים יותר. אני יכול לספר לך את הסיפורים האישיים שלי – אבל זה לא יעזור לך. הסיפורים האלו לא מהווים מודל למחקר.¹⁶

15 במבוא לספר המחבר העיד כי "אחד מגדולי ישראל ראה את הספר, האיר והעיר, השמיט והוסיף, והדגיש את חשיבות האמונה והביטחון בהשקעה, משום ש'הכל בידי שמיים'".

16 הרב הסמיק את דבריו למדרש נאה: כתוב בספר תהילים (עז, כ) – "שבילך במים רבים דרך עקבותיך לא נודעו". כשאדם הולך בשדה או במדבר ניתן לשחזר את מסלולו לפי טביעות הרגלים,

דברים דומים אמר הרב מאיר קסלר, רב העיר מודיעין עילית, הנחשב למומחה ובר סמכא רוחני בתחום הכלכלה החרדית:

"הקב"ה נותן לכל אחד ואחר סייעתא דשמיא מיוחדת בנישואי הילדים, אך סוג הסייעתא תלוי בהכנתו של כל אחד. כשאתה שואל בכולל אברכים בגילאי שלוששים המאוחרים כיצד הם מתכוננים להשאת הילדים, יש מי שיאמר לך כי הוא חוסך כבר שנים רבות והקב"ה אכן נענה לו ושולח ברכה סמויה בחסכוניותו. יש מי שיאמר שהוא הכין רשימת גמ"חים והקב"ה אכן נותן חינו בעיני בעלי הגמ"חים והעריבים באופן מופלא. יש מי שמכין רשימת 'כתובות' שיתרמו לו וגם הוא מקבל סייעתא בעניין זה ונותנים לו. ויש מי שיאמר לך מעומק ליבו הטהור שאינו מכין מאומה אלא סומך על הקב"ה, ואכן הקב"ה עוזר לו ואינו צריך למאומה" (מצוטט אצל רונזנבלט, תשפ"ד, עמ' 17).

לדברי הרבנים, לכל משפחה יש דרך התמודדות אישית שלה מול מצבה הכלכלי, וזו נושאת נופך ניסי שאם רק נרצה נוכל להבחין בו. לתפיסתם – הניסיון שלנו, אנשי המחקר, להפוך את ההתרחשות הלכאורה טבעית הזו לממצא אמפירי, למידע כמותני או לשורת אקסל, הוא ניסיון חסר תוחלת. המשמעות הנוספת הטמונה בדבריהם של הרבנים היא הקושי לייצר טקסונומיה ולערוך מיון שיטתי של 'הנס', שכן הקולקציה האינ־סופית של האירועים הניסיים האינדיבידואליים בכל משפחה אינה מאפשרת לחלקם לקטגוריות או לקבצם בקבוצות.

לפי רמיסת השיחים. אולם כשאנונייה נוסעת בים, גם כשהיא יוצרת שובל, לא ניתן לזהות את מסלולה אפילו לאחר כמה דקות. הים חוזר למתכונתו ולא ניכר שאי מי חלף פה. כך היחס של האל לצדיקים. כשהקב"ה מסייע להם לא ניתן לשחזר את העקבות, לא ניתן להבין כיצד הוא עזר – אולם בסופו של דבר הוא עזר; "שבילך במים רבים דרך עקבותיך לא נודעו".

אידיאולוגיה ורציונל

בהמשך להכרה ב'נס' שהאל שולח, לצד התפיסה כי לא ניתן לכמת, למדוד או לתאר אותו, עלו מן הראיונות תמות נוספות הנוגעות לרציונל או לאידיאולוגיה העומדים מאחורי תפיסת ה'נס'. את אלו ניתן לחלק לשניים: (1) חובותיו של האל לאברכים, הנפרעים באמצעות ה'ניסים'; (2) כוחה של התפילה לאל.

חובותיו של האל

התפיסה של האל כאחראי לכלכלת משפחת האברך עלתה בדבריהם של כמה מן המרואיינים. כך למשל העיד מאיר, אברך הלומד עם בעלי תשובה ואב לתשעה ילדים:

יש לי עם הקדוש ברוך הוא סוגים של דרשיה שאני מנהל איתו.. אני מסביר לו שאני הבאתי ילדים לעולם ואני מבקש ממנו שייקח בבקשה את האחריות. אני לא מדבר בכזאת צורה בוטה כי אני מודע למערכת היחסים בינינו. אבל הוא עוזר לי. זאת התשובה שלי, אין לי תשובה אחרת.

מיכאל, אברך ואב לשבעה, הוסיף פן מיסטי נוסף לדבריו של מאיר. לדבריו, אדם המקריב את עצמו למען התורה זוכה לסייעתא דשמיא מיוחדת:

היה אצלי טכנאי שהגיע יום אחד לבדוק את התנור. ואז הוא הסתכל עליי ושאל, כמה שנים יש לך את התנור? אמרתי לו – יש לי איזה עשר שנים. והוא אמר לי, ואתה אברך, נכון? אמרתי לו – כן. והוא אמר לי – לכן זה מחזיק מעמד, לכן זה לא מתקלקל... כן. זה מדהים. מכשירים אצלנו כמעט לא מתקלקלים, ברוך השם. לא מקרר, לא מכונת כביסה, לא תנור.

מן הדברים הללו עולה כי הקדוש ברוך הוא חפץ לסייע לאברכים, אם משום שהוא כביכול חייב להם, ואם משום שהם זוכים לסייעתא דשמיא המוקנית להם בשל לימודם ושיקיעתם בתורה.

מאיר, אברך ואב לתשעה, סיפר סיפור דומה:

אני אספר לך סיפור יפה.. היה אברך בכולל 'חזון איש' ששייך את הבן שלו עם בן של עורך דין. היה להם ויכוח על כסף – תוספת של 100 אלף שקל, והחליטו שילכו לרב כדי לשאול אותו מה לעשות. היו בטוחים שהרב יגיד לעורך דין שהוא ישלם, שהרי הצד השני הוא רק אברך כולל, מאיפה יש לו כסף... הלכו לרב והוא אמר שהאברך ישלם את ה-100 אלף. למה? הרב הסביר: האברך חי על ניסים, אצלו קל יותר לקדוש ברוך הוא לדאוג לעוד 100 אלף שקל, אצל העורך דין צריך נס גדול יותר.

"הציבור של האברכים הם אוכלי המן [האוכל שירד מן השמיים לבני ישראל בעת שהותם במדבר ונחת ליד האוהל ששהו בו]", אמרה לנו רינה, אם לעשרה, "מגיעים לפתח דברים שמימיים. אבא שלי אומר שחתן שעולה לתורה בשבת חתן, זורקים עליו סוכריות. למה? כי רוצים להגיד לו משמיים: בכל פעם שאתה מחזיק בתורה, זורקים עליך סוכריות מלמעלה. אני אֶמְנֶה על הנתון הזה".

אותה אמונה מובילה לאמירה מעניינת נוספת, ולפיה אין להתחקות יתר על המידה אחר הנס. ובלשונו של מאיר: "אני מאוד מאוד לא מיסטיקן ואני מאוד לא מתחבר לקטע מיסטי, אבל אני מעדיף לפעמים לא לדעת. לא נראה לי שהחשבונות האלה עם אלוקים יביאו אותי למקום טוב".

כוחה של התפילה לאל

אלמנט נוסף, הקשור לזה הקודם, מצביע על התפילה כאמצעי אשר עשוי להועיל לכלכלת הבית.

כך, כאשר תרצה, בת 40 ואם לשמונה ילדים, נשאלה במהלך הריאיון, "איך את מצליחה לנהל את משק הבית למרות הפער בין ההוצאות להכנסות?", היא אמרה – "ביטחון בהשם, זהו". התעקשנו וביקשנו ממנה פירוט, והיא הסבירה: "אני הולכת כמעט כל חודש לקברי צדיקים, ואמיתי, באמת קורעת את השמיים".

בניהו, מלמד בחיידר ואב לעשרה, תיאר אף הוא צעדים דתיים הנעשים מצידו ולתפיסתו מסייעים לו בכלכלת הבית:

אתה מכיר את ה'חובות' של רבי חיים קנייבסקי זצ"ל? החובות הלימודיים שהוא היה לוקח על עצמו מידי יום – כך וכך הספק של דפי גמרא וכך וכך דפי שולחן ערוך וכי' גם לי יש חובות לימודיים כאלו, ברמה שלי כמובן. ואני שם לב שכשאני עומד בחובות האלו, הקדוש ברוך הוא עוזר לי גם כן. לכן אני מקפיד עליהם.

בהמשך סיפר בניהו, באופן נוגע ללב, על פנייתו לאל כאשר הוא זקוק לעזרתו:

אני אפילו יכול להגיד לך, באמצע שיעור, אם יש איזה שתיים-שלוש דקות שנניח הילדים כותבים, מעתיקים מהלוח, או כל דבר אחר, לא משנה מה, ואני פתאום נופל לי לראש המצב הכלכלי, בַּמָּקוֹם מה שאני עושה זה אני אומר: אנה השם תעזור לי אני צריך כסף. או דברים בנוסח הזה..

שאלנו את בניהו – האם זה עוזר? והוא השיב, "אני מאמין שכן. אני לא תמיד רואה את זה בַּמָּקוֹם, אבל אני מאמין שזה עוזר".

גם יהונתן, אב לתשעה, הסביר את תפיסתו באמצעות סיפור על המקרר בביתו, שכדרכם של מקררים שאינם חדשים הפסיק יום אחד לעבוד ולקרר; "הזמנתי טכנאי, והוא אמר לי – תשמע, חסר גז. אני יכול למלא גז, אבל יכול להיות שיש דליפה, ואם יש דליפה אז לא הרווחנו הרבה. עשיתי איזה הסכם, הסכם רוחני עם הקדוש ברוך הוא, וזה מחזיק, הגז נשאר בפנים בינתיים".

מרואיינת נוספת בשם לאה, אם לשבעה, הדגישה כי האמונה באל לא רק מסייעת כלכלית ברמת ה'ניסים' אלא גם משפיעה עליה מבחינה נפשית: "לא רק שאני רואה את זה כל הזמן, אני גם רגועה כי אני מאמינה".

אייל, אברך ואב לארבעה, סיכם בקצרה: "תראה, אני לא יודע מה לענות לך. איך אומרים, אני אומר תודה לקדוש ברוך הוא כל יום. אין לי הסבר דרמטי, משתדל להיות עם יד על הדופק, מה אני אגיד לך, קיצר סייעתא דשמיא".

מיכאל, אברך צעיר בן 24 ואב לילדה, הציג בפנינו הסבר תורני מנומק המתאר את מידותיו של הקדוש ברוך הוא ואת השפעתו עלינו. מבלי להיכנס כאן לעומקה של סוגיא, נציין כי מיכאל הסביר שישנן מדרגות שונות באמונה, ומלבד זו הבסיסית המכירה בקיומו של האל, ישנם רבדים עמוקים יותר המאופיינים בשמותיו

השונים של האל, והם משפיעים באופן רחב עד בלי גבול עלינו בני האדם.

לסיכום, ההכרה בקיומו של נס, או בסיוע אלוקי תמידי, הייתה משותפת לכל המרואיינים ללא יוצא מן הכלל. רבים מהם הדגישו כי לא ניתן לתאר את הנס, לכמת או למדוד אותו, שכן הוא אינדיבידואלי ולעיתים חבוי, אך הוא בהחלט קיים. כמו כן, המרואיינים העידו על אמונה בדבר היחסים הייחודים של הקדוש ברוך הוא עם אברכים ועם 'אנשים מאמינים', יחסים אשר מגובים מצידם בתפילות, באמונה ובמעשים רוחניים.

ניסים בנישואי הילדים: הקונספציה והתפיסה שכנגד

בהמשך המסמך יוקדשו שני פרקים לעיסוק בסוגיית ההוצאות עבור נישואי הילדים (פרקים 5-6). נקדים ונאמר כעת בקצרה כי קיימות עדויות רבות לתוכניות ארוכות טווח הנערכות על ידי ראשי משקי הבית המתכננים את נישואי ילדיהם בבוא היום. יחד עם זאת, סביב סוגיית נישואי הילדים בלטה באופן מיוחד ההתייחסות לאלמנט הניסי, יותר מבכל סוגיה אחרת.

כך למשל התבטא זליג, המשתייך לזרם החסידי:

אומרים אצלנו שכאשר אתה מוציא הוצאות על החתונות של הילדים, כדאי שתקנה עוד דברים, גם כאלו שלא קשורים לחתונה. למה? בנישואי הילדים הקדוש ברוך הוא שולח כסף באופן ניסי ולכן כדאי לך לנצל את זה. למשל, אתה צריך מגפיים בלי קשר להוצאות של החתונה? תקנה גם מגפיים.

הרציונל העומד מאחורי התפיסה כי ניסים רבים מתרחשים בנישואי הילדים מתכתבת עם השאלה כיצד מצליחים הורים לעשרה ילדים לא רק להשיא אותם, אלא אף לרכוש עבור כל אחד ואחת מהם דירה במאות אלפי שקלים. תהייה עזה זו מולידה, ככל הנראה, את 'תפיסת הנס' הדומיננטית בנושא זה. כפי שהעיד הרב יעקב, מנהל גמ"ח הלוואות: "אין שום הסבר טבעי איך מחתנים את הילדים, שבעה-שמונה ילדים. זה מלמד אותך שיש פה משהו על-טבעי".

נזכיר כאן את הסיפור החסידי הבא:

מלמד הגיע לביתו של האדמו"ר וביקש לקיים דין תורה. שאל האדמו"ר: היכן הוא בעל דינו? בעל הדין שלי הוא הקב"ה בכבודו ובעצמו, השיב המלמד. התהרהר הרבי לרגע, ואחר כך הסכים. הוא חגר את כובעו ואת הגארטל שלו והתיישב לעריכת דין התורה. ובכן השמע נא את טענותיך, אמר הרבי למלמד. פתח המלמד ואמר בתי הגיעה לפרקה אני צריך לחתן אותה ואין לי כסף להוצאות החתונה. אמרו חכמינו ז"ל ששלושה שותפים יש באדם, אביו ואימו והקב"ה, ומאחר שלהוריה אין כסף צריך השותף השלישי – הקב"ה, שיש לו כסף רב – לתת את הוצאות החתונה. הרבי התיישב מעט בעניין ולבסוף הכריע ואמר למלמד את פסק הדין: אתה צודק בדין, הקב"ה חייב לתת את כל הוצאות החתונה. חזר המלמד לביתו כשהוא שמח וטוב לב וסיפר לאשתו על זכייתו בדין (אלפנבין, 2002, עמ' 38).

המשכו של הסיפור הוא 'הנס' שאכן התרחש אצל המלמד ואשתו, אך לענייננו – הסיפור מעיד אף הוא על 'תפיסת הנס' הרווחת בנושא נישואי הילדים.

מטבע הדברים, לתפיסה זו יש גם מחירים, ועל כן ישנו מאמץ גדול של אנשי הגות ורבנים בכירים, הקוראים שלא 'להסתמך על הנס'. הנה ציטוט מתוך הספר 'מה שמאחורי', אשר הוציא ארגון בשם 'שהשמחה במעונו' (תשפ"ד). הספר עוסק בתכנון תקציב נישואי הילדים במגזר הליטאי, והוא אף זכה להסכמת גדולי הרבנים. וכך נכתב בספר תחת הכותרת 'יש ניסים, האומנם?':

אחת הטענות הנפוצות הינה האמירה המקובלת: עובדה, להרבה אנשים יש ניסים. זה נכון... ברם, יש לדעת שאומנם אין ספק שיש ניסים, אבל כמו כן יש גם הרבה מקרים שאין ניסים [ההדגשה במקור]. ניתן לשאול את גבאי קופות הצדקה ולגלות כמה קריסות כלכליות ונפשיות התרחשו ומתרחשות כל הזמן בעקבות נישואי הילדים. לפעמים ניתן לקרוא עלוני צדקה שכותבים זאת במפורש: 'האיש השיא ילדים עד שהגיע לקריסה מוחלטת, לקה בליבו, לקה במחלה קשה' וכו'... הגאון הגדול רבי עזריאל אויערבך שליט"א, רבו של 'ועד הרבנים לענייני צדקה', אמר

פעם שתשעים אחוז ממקרי הקריסה המגיעים לפתחם – הם תוצאה של נישואי ילדים. אז אומנם יש כאלה שזוכים לניסים, אבל לצידם יש גם כאלה שעוברים שבעת מדורי גיהנום.

הספר לא מסתפק בקביעות תאולוגיות אלו, אלא גם מציג שורה של סיפורים המאששים אותן. הנה שניים מהם:

”מהמעגל המצומצם שאני מכיר, יש שניים שרחוקים מגיל שבעים, אבל כבר איבדו את הדירה שלהם. ולמרות זאת הם עדיין בחובות. כנראה שהנס המפורסם שכולם מדברים עליו, שבגיל שבעים כל החובות נגמרים – לא תמיד עובד”.

”נישאתי לפני כחמש שנים. חמי התחייב עלי 'רק' 400 אלף ש”ח. אחרי החתונה ראיתי עד כמה קשה לו לעמוד בהתחייבות הזו, ראיתי שאין לו מאיפה להביא. את חטאיי אני מזכיר היום, הייתי צעיר מידי ולא בשל, ולא הבנתי מה אני אמור לעשות בעקבות ההבנה הזו... תקופה לאחר מכן, לא עלינו, הוא עבר אירוע מוחי... כמובן שמיד הודענו בבירור שאין לנו שום דרישות (היה לנו קשה מאד לוותר על הסכום הזה, ובגלל הוויתור הזה עד היום אני מתגלגל עם חובות אבל זה כי מתבקש ואנושי לעשות כן)”.

בהמשך, מובאות עוד עדויות רבות להתחייבויות חסרות כל בסיס כלכלי אשר הובילו את נושאייהן לשפל כלכלי ובריאותי. העדויות הללו הובילו את גדולי הרבנים לפרסום 'קולות קוראים' הדורשים מהורי הילדים שלא להתחייב על סכומים גדולים עבור נישואיהם. כך למשל כתבו גדולי הרבנים וראשי הישיבות במספר מכתבים: ”ואומנם הרבה פעמים רואים בזה סייעתא דשמיא ולהשגחה למעלה מדרך הטבע, אך עם כל זה רוב הציבור נאנקים מאד תחת העול [ההדגשה במקור], ובהרבה מקרים אף אינם מצליחים לעמוד בתשלומי החובות... עול הוצאות הדיור ושאר צורכי הנישואין כבד מנשוא. ההורים עם כל רצונם הטוב אינם יכולים לשאת בעול הכבד. לצערנו הדברים מגיעים קרוב לפיקוח נפש ולעיתים לכדי פיקוח נפש ממש...”

הרבנים קראו ”לצמצם מעם שכמם של ההורים את עול החובות העצום הנגרם עקב קניית דירות לבניהם ולבנותיהם בהגיע עת דודים”, להתחייב סכומים

נמוכים במיוחד עבור דירות הילדים ואף "לקנות לבניהם ובנותיהם אך ורק במקומות התורה הזולים בצפון ובדרום". רב בכיר נוסף הוסיף וקרא – "כיום כל אחד צריך לחתן את עצמו ובפרט בזמנינו שגובל בפיקוח נפש ממש, ולא להכביד על ההורים".

במכתב שפרסם עם רבנים בכירים נוספים קרא הרב הרב מאיר קסלר, רב העיר מודיעין עילית, שלא להסתמך על הנס או לפעול ללא תוכנית כלכלית מסודרת:

באנו לעורר על עניין נחוץ מאוד שנפרץ מאוד לאחרונה שאברכים קונים דירות או מרחיבים דירות קיימות, ולוקחים על עצמם הוצאות גדולות מעל ומעבר ליכולתם, ולאחר זמן נקלעים לקשיים גדולים בהחזרת חובותיהם ולמעגל מטורף של גלגול חובות ההופך עליהם את כל סדרי החיים, ונופלים ומפילים ידידים ומכרים, מטילים עצמם על הציבור. והננו להביא דעתנו שאין לקחת חובות על כגון אלו מבלי שיש הכנסה מתאימה, ותוכנית מסודרת היאך לפרוע את החובות.

הפנייה של הרבנים הבכירים מצביעה על ההיקף הרחב של התנהגות כלכלית המסתמכת יתר על המידה על סייעתא דשמיא, ואולי היא הבסיס הפורה לפרסום ספרי 'הדרכה כלכליים' חרדיים בשנים האחרונות, המדגישים מצד אחד את הצורך בתכנון כלכלי מדוקדק וטהור, אך מצד שני מזכירים כי בסופו של יום הכל נתון לסייעתא דשמיא.

האם דבריהם של רבנים בכירים אלו נופלים על אוזניים קשובות? כפי שיתואר בהמשך, בפרקים העוסקים בנישואי הילדים, התשובה לרוב שלילית, והסכומים שעליהם מתחייבים ההורים בגין נישואי ילדיהם עדיין גבוהים מאוד.¹⁷

במהלך המחקר המקדים, אחד המומחים מארגון מסילה ציין כי חלק ניכר מן הרבנים הבכירים עצמם (שלהם יכולת כלכלית שאינה דומה לאברך 'רגיל')

17 בספר 'בית פלוני לפלוני' (רוזנבלט, תשפ"ד, עמ' 7) עולה כי הרבנים אומנם מבקשים להפחית את הוצאות הנישואים, אולם, "ראה זה פלא: מעולם לא ראינו מכתב מגדולי ישראל שאוסרים את עצמם רכישות הדירות". בפרק אחר (שם, עמ' 15), סיפר המחבר כי מנהיג הציבור החרדי הרב אהרן שטיינמן סירב לחתום על אחד מן 'הקולות קוראים' של ראשי הישיבות לצמצום רכישת הדירות, כיוון ש"בעניין זה לא שייך לתת גבול, אלא כל אחד בפני עצמו לפי הברכה והצורך", וראו שם אמירות נוספות של גדולי הרבנים היוצאים כנגד הניסיונות לאסור על הלוואות עבור רכישת דירה לילדים.

מתחייבים לרכישת דירות לצאצאיהם ומשתתפים בהוצאות, כך שלא ניתן לצפות מצאן מרעיתם כי יציית להוראותיהם ההפוכות. בנוסף, מטבע הדברים, הורים מבקשים ושואפים לדאוג לילדיהם, ו'תיקון העולם' נמצא אצלם בעדיפות שנייה. ציות לרב באופן פרטני יותר אותם עם בת רווקה ללא הצעות, בעוד שחברותיה, שבחרו לא לציית לרב, ייהנו ממענקים גבוהים עבור רכישת דירה מהוריהם ומהצעות שידוכים טובות.

לסיכום, כל המרואיינים, ללא יוצא מן הכלל, הצהירו כי הם מאמינים בקיומו של נס או בסיוע אלוהי תמידי בכל הנוגע להתנהלותם הכלכלית. התקבלותה המלאה של תפיסה זו, בעיקר סביב סוגיית ההוצאות עבור נישואי הילדים, הובילה רבנים ויזמים לפרסם הסתייגויות מהסתמכות מוחלטת על ה'נס', אשר עלולה להוביל למשבר כלכלי. למרות זאת, נראה כי הסתייגויות אלו לא זכו לאוזניים קשובות, בעיקר בשל הנורמות החברתיות שאינן מאפשרות זאת.

פרק 3 |

משק הבית החרדי – תכנון, אי־תכנון והתנהלות צרכנית ייחודית

פרק זה יעסוק בשאלת ההתנהלות הכלכלית והתכנון הכלכלי של משקי הבית החרדיים כחלק מהשלכותיה של 'תפיסת הנס' שתיארנו בפרק הקודם. פרק זה יורכב אפוא משלושה חלקים: (1) שאלת התכנון הכלכלי; (2) הישענות על הלוואות; (3) התנהלות צרכנית ייחודית.

שאלת התכנון הכלכלי

בשיחה עם המומחים במחקר המקדים עלו שתי תובנות משמעותיות בנוגע לשאלת התכנון הכלכלי, ומאוחר יותר נמצא להם אישוש גם בראיונות. הראשונה נוגעת להיעדר התכנון הכלכלי כתפיסת־על בחברה החרדית. והשנייה נוגעת להיעדר התכנון הכלכלי כהתנהגות יום־יומית. נציג להלן את שתי התובנות הללו.

היעדר תכנון כתפיסה רווחת

ראשי המשפחות החרדיות מעוניינים שמשק הבית יתנהל כיאות ושלידיהם לא יחסר מאום, לפחות ברמה הבסיסית. זו השאיפה הראשונית. אך כיצד יושגו מקורות ההכנסה הנדרשים כדי לממש את השאיפה הזו? זוהי כבר שאלה נוספת, לכאורה משנית ברמה התפיסתית, אבל מעסיקה מאוד את ראשי המשפחות בחיי היום־יום. מ', לשעבר יועץ בכיר בארגון 'מסילה' (המלווה משפחות חרדיות שנקלעו לקשיים כלכליים) הסביר:

בציבור הכללי יש מגמה שרוב האנשים העובדים, מנהלים חשבון מסודר מתוך שאיפה שההכנסות יהיו יתרות על ההוצאות. בציבור החרדי יש חשיבות ש'הבית יזרום', שגידול הילדים 'יזרום בנחת'. חשוב שהילדים יקבלו את המגיע להם, ולא אכפת להם כמה יעלה ועד כמה זה עלול להשפיע על המינוס. אין הכוונה שחילונים לא דואגים לילדיהם, אלא שהיכולת שלהם לדאוג למספר נפשות קטן יותר גבוהה יותר. אני מוכרח לומר לכם: זה מקור הטעות של הרבה אקדמאים ופוליטיקאים שחשבו שאם תוריד לחרדים את הקצבאות הם יעשו פחות ילדים. זו בורות, וזה שטויות. הם ימשיכו להוליד ילדים בדיוק אותו דבר וידאגו להם כלכלית. איך? הם ימצאו קצבאות ממקורות אחרים. הם ישיגו קצבאות נכות מהביטוח הלאומי, הם יעבדו בשחור. בסוף הם יסתדרו, הם יודעים לדאוג לילדים שלהם כיוון שזה חשוב להם.

התובנה של היועץ הכלכלי חשובה; לדבריו, החרדים בהחלט דואגים לילדיהם, אולם הם מתנהלים 'כאן ועכשיו'. אם יפחיתו להם קצבאות, הם יאלתרו ויאתרו מקורות אחרים. אין להם דאגות ארוכות טווח על גובה המינוס, על היקלעות למצבי חירום, על שואה כלכלית פרטית וכדומה.

בשיחה שערכנו עם הגב' דבורה וידמן, חוקרת חרדית בכירה במכון 'נתוני אמת', עלתה תובנה דומה. בדבריה התייחסה וידמן לתופעה של הורים חרדים המתחייבים לשלם לזוג הצעיר סכום מסוים עבור הדירה, אך אינם מצליחים לעמוד בהתחייבותם:

הבעיה העיקרית, אני חושבת, היא היעדר תכנון לטווח ארוך. הכל משמיים, הכל סייעתא דשמיא... זה מאד מתקשר לזה, ואני חושבת שזה גורם להרבה מאד תופעות בעייתיות, כולל מה שהזכרת ש'מבטיחים ולא מבטיחים לקיים'. זה חלק מהדבר הזה. יש כזה מודל לחיות בחוסר תכנון. זה לא באג, זה פיצ'ר. אתן לך דוגמה מהתנהלות פוליטית. בתשתיות – במודיעין עילית מדברים הרבה על עוד כביש, ויש לי ספוילר: היה אמור להיפתח כביש 45 ליד מודיעין עילית, והוא היה אמור להיות כביש מהיר. ומי תקע מקלות בגלגלים? משה גפני. כי החרדים לא רצו כביש מהיר למודיעין עילית כי ייסעו בו בשבת. היה כל כך קשה לחשוב קדימה,

מה יהיה בעוד 20 שנה? הרי העיר לא גדלה לממדים העצומים של היום בהפתעה. היה צפי למשפחות גדולות, ועדיין הסתכלו על זה דרך החור של המנעול, כי לא רוצים שייסעו פה בשבת. גפני חבר לירוקים והוא [הכביש] בוטל... זו דוגמה קלאסית לחוסר תכנון.¹⁸

אחת המרואיינות תיארה בקצרה את נקודת מבטה לגבי 'תפיסת הנס': "אני רוצה להסביר משהו. היום רוב העם חי בעוני, רוב העם חי במינוס. היום להיות במינוס זה לא עני. אנחנו הולכים למקרים וממלאים את העגלה בסופר, אפילו שיש לנו בבנק מינוס. וזה כולם... זאת אומרת, אנחנו דור אחר שלא חי בעוני, אנחנו למדנו לחיות בשלום עם המינוס, ורוב המשפחות ככה. זו בועה. המילה המקבילה של נס היא בועה".

נראה, אם כן, שההסתמכות על הנס ועל הסיוע מן השמיים מובילה לא פעם להיעדר תכנון כלכלי בתחומים רבים, ובהם גם ההתנהלות הכלכלית בסוגיית נישואי הילדים. כאשר בניהו, מלמד בחיידר ואב לעשרה, נשאל בריאיון כיצד יחתן את ילדיו וכיצד ישלם את התשלום שהתחייב לבניו, הוא השיב כך:

אין לי תשובה. לא תהיה תשובה כי אני באמת לא יודע מאיפה יהיה. אולי אני אזכה בלוטו. אני לא יודע. בינתיים הוא עזר לי, הוא יעזור לי... אני באמת לא יודע, אולי אני אבכה להשם... אין לי תשובה שאני שומר אותה, אין לי תשובה... יש לי אח שאפילו לא עובד. אני עוד מכניס 10 אלף שקלים, אבל יש לי אח שהוא אברך, שכל ההכנסה שלו היא 2,100 שקלים גג. עכשיו הבת שלו התארסה, הוא התחייב 400 אלף שקלים. אמרתי לו, תגיד לי אתה בסדר? איך התחייבת 400? הוא אמר לי, הלכתי לרב... [אחד מן הפוסקים בעיר] והוא אמר לי – 400 אלף אפשר להתחייב. הוא שאל את הרב – אבל מאיפה? הרב אמר – השם עוזר לכולם, הוא יעזור גם לך.

18 ההיסטוריון בנימין בראון הציג טענה דומה בנוגע לשאלת היחס לדמוקרטיה בחברה החרדית. לדבריו, לא מן הנמנע שחרף ההסתייגויות החרדיות מן הדמוקרטיה הישראלית הם לא הציעו דגם משלהם להנהגת מדינה (מלבד זה של הרב יצחק ברויאר, שלא אומץ מעולם על ידי תנועה חרדית כלשהי) נעוץ ב"תרבות החרדית הנוטה להתרחק מחשיבה ארוכת טווח, מאורגנת ומסודרת" (בראון, 2017, עמ' 267).

רעיון דומה, אם כי לא זהה, נמצא גם בדבריו של מאיר:

אנחנו גדלנו על זה, מגיל אפס, שיש הקדוש ברוך הוא. הוא משהו חדש במשוואה. אנחנו לא שואלים שאלות, אנחנו לא מתעמקים לדעת מאיפה זה מגיע, ולא כי אנחנו רוצים שזה ימשיך להגיע, אלא כי אנחנו מאמינים שאלוקים רצה שזה יהיה.

בספר ההדרכה החרדי 'איך מחתנים חרדים', קובל המחבר על כך ש"בדור שלנו אברכים רבים חוסכים הון עצמי לדירה שלהם עוד לפני שהם יודעים מאיפה להתחיל לחסוך לילדיהם. אנשים אלו לא באמת יודעים מהי הדרך (הבלתי אפשרית לכאורה) לחתן אפילו את הילד הראשון שלהם, ומעדיפים לא לחשוב עליה" (סנדרס, תשפ"ד, עמ' א). על פי ציטוט אחר שמובא בספר, הרב עזריאל אויערבך, רבו של 'ועד הרבנים לענייני צדקה', העיד כי לא פחות מ-90% ממקרי הקריסה המגיעים לפתחו של הוועד הם תוצאה של נישואי ילדים (סנדרס, שם).

באחת ההרצאות שנמסרה בכנס כלכלה חרדי שאורגן על ידי 'גמ"ח יד שמשון', סיפר המרצה הרב מאיר קסלר, רב העיר מודיעין עילית, כי כאשר התייעץ עם אחד מגדולי הדור מתי יש להתחיל לדאוג לנישואי הילדים מבחינת 'חובת ההשתדלות', ענה הרב כי מקובל מגדולי הדורות שהזמן הנכון הוא כאשר הנער מגיע לגיל 18. עוד הוסיף כי אומנם יש הורים המייצרים השקעות מוקדמות (כמו רכישת דירה להשקעה בפריפריה, ראו על כך בפרק 6), אולם צריך לבחון היטב את הדבר, האם הוא כרוך בביטול תורה של האב, שכן אם העיסוק בדירה ובהשכרתה וכיוצא בזאת גורם לו לביטול תורה, הרי שיש למשוך את היד מכך ולהמתין להגעת הנער לגיל 18. נכון, הוסיף הרב, שגם האב האברך נאלץ להתבטל כשהוא תר אחרי הון לנישואי ילדיו, אלא שהוא – לאחר 20 שנות נישואים – כבר מבוסס מבחינה רוחנית ואין חשש שיצא לתרבות רעה.

אמירות דומות נשמעו בכנס המוזכר, כאשר המרצים הדגישו כי גם פרנסת משפחה בת 14 נפשות אינה ריאלית בהתחשב בגובה ההכנסות של בני הזוג, והעובדה כי הם מצליחים לשרוד מוכיחה כי הקדוש ברוך הוא דואג להם. מאחר שכן, גם ביחס לנישואי הילדים, זו לכל הפחות צריכה להיות התפיסה הבסיסית, לצד חובת ההשתדלות.

היעדר תכנון כלכלי כהתנהגות יום-יומית

היעדר התכנון מוביל במידה רבה לסט התנהגויות כלכליות יום-יומיות הייחודיות למשקי הבית החרדיים. כאשר שוחחנו עם מנהל אחד הגמ"חים החרדיים, הוא פתח את תיבת הדואר הפרטית שלו והוציא משם מקומן חרדי. את העלון הוא פתח באופן מקרי והציג בפנינו פרסומת של רשת קמעונאית חרדית המשתרעת על כפולת עמודים. הוא ביקש מאיתנו לקרוא את האותיות הקטנות המופיעות מתחת למודעה: "אצלנו מכבדים כרטיסי כארד שופ; שפע כארד; היימיש כארד; מזון מחיה; עיון הפרשה; אידיש כארד; אש"ל ירושלים; חסדי יעקב ע"ר; מוסדות קבר רחל; תווי מזון משרד הפנים".

מ', יועץ לשעבר בארגון מסילה, דיווח על חלוקות לחם גדולות המתבצעות אחת לשבועיים בריכוזים החרדיים,¹⁹ כשהמונים עומדים בתור ומקבלים כיכרות של לחם טרי. החלב מחולק גם כן באמצעות 'כרטיסי מחיה' שונים, וכך גם סלטים שנותרו משמחות. בימי 'בין הזמנים' [חופשת בני הישיבות] מוצגות על לוחות המודעות הצעות למנות צוהריים בשריות במחיר של 13 שקלים בלבד לכל בני המשפחה. אין פירוש הדבר שכל משפחה חרדית נהנית מחלוקות החסד הללו או מתקיימת מהן, אך עובדת היותן כה פופולאריות ברחוב החרדי מלמדת על ההתנהלות היום-יומית.²⁰

"זו תעשייה שלמה שמנציחה את הנורמה של קניות זולות על ידי המשפחות החרדיות ולא מאפשרת להן לצאת מן המעגל הכלכלי הבעייתי שהן לכודות בו", סיכם מנהל הגמ"ח.

באחת ההרצאות שנמסרה בכנס כלכלה חרדי שאורגן על ידי 'גמ"ח יד שמשון', אמר המרצה – הרב ישראל פלנר, מראשי ארגון החסד הגדול 'קופת העיר' – כי הוצאות החגים אינן דורשות מהארגון היערכות מיוחדת, כיוון שרוב המשפחות

19 על פי השמועות, מדובר ביוזמה של הרב דן סגל, אחד מגדולי הרבנים החרדים הפועלים כיום.
20 דוגמה נוספת להתנהלות מסוג זה היא רכישת 'תווי קנייה' של הרשתות הגדולות במחיר נמוך יותר ומסחר בהם. כך למשל תווי קנייה בסך 100 שקלים של הרשת הקמעונאית 'יש חסד' נרכשים במחיר של 93 שקלים. הרוכשים לא רק מרוויחים את שבעת השקלים, אלא אף מוכרים את התווים הללו לאחרים בתשלום מזומן, וכך הם מרוויחים את שבעת האחוזים הללו שוב ושוב. כאשר מדובר בכרטיסים רבים ברשתות שונות, הרוויחים עשויים להצטבר לסך של מאות שקלים מדי חודש.

החרדיות מצליחות לקבל סיוע מן הקרנות ומן העמותות השונות המעניקות סיוע כספי לצד מוצרי מזון לחג.

נזכיר שוב את דבריו של מ', יועץ כלכלי לשעבר בארגון מסילה; "זה מקור הטעות של הרבה אקדמאים ופוליטיקאים שחשבו שאם תוריד לחרדים את הקצבאות הם יעשו פחות ילדים. זו בורות, וזה שטויות. הם ימשיכו להוליד ילדים בדיוק אותו דבר וידאגו להם כלכלית. איך? הם ימצאו קצבאות ממקורות אחרים. הם ישיגו קצבאות נכות מהביטוח הלאומי, הם יעבדו בשחור.. ואכן, בחברה החרדית ישנם לא מעט גופים הפועלים ל'מימוש זכויות מהביטוח הלאומי' והם מפרסמים באינטנסיביות את מרכולתם במקומונים. כך למשל באחד המקומונים שחולק בשבוע השני לחודש פברואר 2024,²¹ פורסמו לא פחות מחמש מודעות המתפרסות על פני עמוד שלם ומציעות סיוע במימוש זכויות. ארבע מהן של גופים מסחריים ואחת התומה על ידי פורום שירות בראשות אחד מחברי מועצת העיר. ברחוב החרדי פועלים גם מומחים לתחום המציעים את שירותיהם בהתנדבות. הנה נוסחה של אחת המודעות: "מחשבות עצב ותחושות ריקנות. דיכאון! הקצבה ללוקים במחלה עד 7,885 ש"ח בחודש. חייגו עכשיו... מימוש זכויות רפואיות".

מימוש זכויות לזכאים אינו ייחודי מן הסתם לחברה החרדית, אך מהשיחות שקיימנו עם המומחים לפני היציאה למחקר, עלה כי האינטנסיביות של השימוש בשירותים מעין אלה אינה מבוטלת בחברה החרדית. מימוש הזכויות, צריך לומר, לא תמיד מתקיים באורח כשר לחלוטין. השדה הרחב והגמיש של הסיטואציות השונות שבגינן פונים האנשים לגופים השונים – מעניק כר פורה גם לשרלטנים ברמות שונות, אם כי קשה לאמוד את היקף התופעה. קצבאות נוספות שנעשה בהן שימוש 'חכם' הוא 'מס הכנסה שלילי',²² 'דמי לידה' הנשענים על תלושי משכורת גבוהים בחודשים שקדמו ללידה (גם במקרה זה, לא תמיד באופן כשר) וכדומה.

לבסוף, אי אפשר שלא להתייחס לסוגיית היחס של האוכלוסייה החרדית

21 'עניין חדש', מדיעין עילית, ב' אדר א', 11.2.24.

22 מס זה, הנקרא גם 'מענק עבודה', כולל אלפי שקלים הניתנים לאנשים שהכנסת משק הבית שלהם נמוכה במיוחד, במקרה הנידון – אברכים שנשותיהם משתכרות סכומים נמוכים.

לשוק העבודה הפורמלי. קשה לאמוד את היקפה של תופעת העבודה הבלתי פורמלית ('עבודה בשחור') במגזר החרדי, אך אין ספק שהיא קיימת, וככל הנראה בשיעור גבוה יותר מן הממוצע בחברה היהודית שאינה חרדית (ראו למשל – לוונטל ואחרים, 2022). הרב מיכאל נכטילר, מנכ"ל רשת החינוך נצח ולשעבר יועץ בכיר בארגון 'פעמונים', התייחס להשלכותיה של עבודה מסוג זה, אשר במידה רבה נובעת מ'תפיסת הנס' ומהאמונה ש'יהיה בסדר': "נושא הפנסיה למשל, נחשב לאקוטי במגזר הכללי, בעוד שברחוב החרדי אין כמעט מודעות אליו. אנשים רבים עובדים בשחור כשהם משוכנעים כי בכך הם 'רימו' את המערכת, אך הם אינם מודעים כלל לעובדה כי בסופו של יום הם מפסידים את כל ההפרשות הסוציאליות שהיו ניתנות להם אילו רק עבדו באופן מסודר".

מ', יועץ לשעבר בארגון 'מסילה', התייחס אף הוא לסוגיית היחס לעבודה פורמלית, והסביר שיש לא מעט נשים חרדיות שבוחרות לא לצאת לעבודה לאחר שהן עורכות חשבון ('דקודקי עניות', בלשונו) ומגלות כי שכר המטפלת לילדם מגיע לכדי משכורתן החודשית. "מלבד התכנון לטווח ארוך של קידום בעבודה, חסרה כאן גם תפיסה פסיכולוגית בדבר חשיבותה של היציאה לעבודה בהשגת הפרנסה ובתכנון כלכלי".

לסיכום, היעדר התכנון הכלכלי מאפיין חלק ניכר מהתנהלות ראשי משקי הבית החרדיים. היעדר התכנון מתקיים הן במובן הצר והן במובן הרחב. במובן הצר, ניכר כי המשפחות החרדיות מבקשות לספק לילדיהם אורח חיים נורמטיבי, תוך אמונה ש'יהיה בסדר', ואינן מציבות את הדאגה הכלכלית בראש מעייניהן. במובן הרחב, חסרה תפיסת מאקרו של התנהלות כלכלית לטווח ארוך, ואת מקומה תופס עיסוק 'מיקרוסקופי' ברווחים זעירים ויום-יומיים לצד שימוש מסיבי בקצבאות, בתווי קנייה ותווי צדקה וכד'. אלו מנציחים את ההתנהלות 'הבועתית' ואת חוסר הידע בכל הנוגע לניהול תקציב המשפחה.

הישענות על הלוואות כ'זמזום מתמיד'

באחד מן הראיונות המקדימים עם המומחים לכלכלה החרדית אמר לנו מ', יועץ לשעבר בארגון 'מסילה': "כולם פה עם חובות. פה הטעות שלך אם אתה מנסה לבדוק מי כן ומי לא".

תשלום החובות החדשי של המשפחות החרדיות שהשתתפו במחקר נע בין אלף ל-13 אלף שקלים. הממוצע עמד על 4,900 שקלים, המהווים 24.6% מכלל ההוצאות החדשיות ו-22.1% מכלל ההכנסות. נזכיר שוב כי מחקר זה אינו מבוסס על מדגם מייצג;²³ הרציונל ומתן הפשר למספרים אלו, הם החשובים והרלוונטיים לענייננו.

ההישענות הגורפת של המשפחות החרדיות על הלוואות – במה שאנו מכנים 'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי' (המונח יזכה להרחבה בפרקים הבאים) – עלתה בראיונות רבים. למשל בריאיון עם בני הזוג דוד ושרה, המחזירים מדי חודש חובות לכמה בנקים שונים:

יש לנו שתי הלוואות פתוחות, 100-120 אלף שקל בערך. אני יכול לברר את זה, אבל משהו כזה... אנחנו נותנים הוראה לבנק הזה שיעביר לבנק הזה ולבנק הזה.

ואילו נפתלי אמר:

שאלת אותי אם יש לי הלוואות בבנקים. יש לי אוברדראפט בשלושה חשבונות בנקים. במצטבר, זה גם יושב על איזה 100 אלף שקל. וחץ מזה אני משלם ריביות כל חודש, 13%, לא יודע כמה הם לוקחים, הגנבים האלה.

בפרק זה איננו מבקשים להדגיש את ההלוואה גופה, אלא את העיסוק הרב בה.

23 המכון הישראלי לדמוקרטיה (לוונטל ואחרים, 2022) הזמין סקר מקצועי (חברת 'סקר כהלכה') בנושא היקף החובות של משקי הבית החרדיים, וממצאיו אינם רחוקים משמעותית מן הממצאים שבידינו: ממוצע החובות הינו 3,900 שקלים (לעומת 4,900 שקלים במחקר זה), המהווים כ-21% מכלל ההכנסות (לעומת 22% במחקר זה). הסקר גם מיפה את שיעור החובות לגמ"ח לעומת שיעור החובות לבנק ובחן את ההבדלים בגובה החובות בין הזרמים השונים בחברה החרדית.

בעגה החרדית תופעה זו מכונה 'לגלגל חובות' או 'לגלגל גמ"חים', כלומר נטילת הלוואה מגמ"ח זה לגמ"ח זה, מבנק אחד לבנק אחר. נראה כי ההישענות על הלוואות והעיסוק בהן ככלי שמאפשר 'לגמור את החודש' – להבדיל מהכנסה פרודוקטיבית או מתכנון כלכלי מסודר – הינה השלכה (חלקית, לכל הפחות) של 'תפיסת הנס'. ההכרה כי בסופו של יום 'ניתן להסתדר', וכי את המינוס אפשר יהיה לכסות בעזרת סיוע מגמ"ח זה או אחר, מאפשרת את ההתנהלות הכלכלית שתוארה בפרקים הקודמים, גם נוכח הפערים הגבוהים והחובות שמצטברים בעקבות נישואי הילדים.

כך למשל סיפר מיכאל, אברך בן 34 ואב לשבעה ילדים (שאינם נשואים), על שהתרחש עמו בתקופה שבה חלה במחלת הנשיקה (מונו): "הייתי עם מונו, ואתה גמור לגמרי, ועכשיו הגיע ה־20 לחודש, וזו הייתה תקופה שירדו לי הרבה דברים ב־20 לחודש. בכל פעם הייתי צריך לגייס הלוואות או משהו כדי ששום דבר לא יחזור. ברוך השם אני נשוי 12 שנים ומעולם לא חזר לי צ'ק, וחשבון הבנק תקין לגמרי, ברוך השם".

ידידיה, אב לשישה, סיפר על 'נס' שאירע עמו, שכרוך גם כן בהלוואה. היה זה ביום שבו הבין כי הוא נמצא בחוב של 8,000 שקלים שאין ביכולתו יכול להשיב. הוא פנה בתפילה לקדוש ברוך הוא:

אמרתי לו [לקדוש ברוך הוא] – בכל חודש אני דואג לזה, אין לי כוח. תדאג לזה אתה. [ובאותו יום] אני חוזר הביתה ושומע את אשתי מסיימת שיחת טלפון ואומרת: טוב, אני אשאל את בעלי, אני אחזור אלייך. היא אומרת לי שהיא דיברה עכשיו עם אחותה, ושהיא אמרה שיש להם 8,000 שקלים מיותרים בחשבון, אם אנחנו צריכים אולי הלוואה. אמרתי לה – תתקשרי אליה ותשאלי אותה אם יש אפשרות שזה ייכנס אלינו כבר היום כיוון שאנו זקוקים לזה. וכך היה.

יהונתן, אב לתשעה, קשר גם הוא בין ההלוואות לסיוע השמימי: "לקחתי הלוואות ביחד, גם לדירה וגם לחיתון הבת, בדיוק באותו חודש. באותו חודש שאירסתי את בתי, חתמתי חוזה על דירה. לקחתי חובות בשווי של מיליון, והצלחתי לשלם איתן חובות של קרוב לשני מיליון. אין לי מושג איך, זה הנס שאנחנו מדברים עליו".

לדברי הרב יעקב, מנהל גמ"ח הלוואות: "חוץ מהחריגים, כל מי שמשיא את ילדיו, כולם צריכים גמ"ח. ודאי שהם צריכים גמ"ח. זו אחת הדרכים של האמונה".

לסיכום, אחד האלמנטים המרכזיים המרכיבים את הוצאות משק הבית החרדי הוא החזר ההלוואות החודשי, שעל פי כל האומדנים, הן האומדנים הרשמיים והן אלו שעלו מן המרואיינים, הינו גבוה במיוחד. בפרק זה התמקדנו לא בהלוואה גופה, אלא בעיסוק בה; כלומר בתופעת 'גלגול החובות' או 'גלגול גמ"חים' – כפי שהן מכונות בעגה החרדית; או ב'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי' – כפי שבחרנו אנו לכנותו. הישענות זו הינה חלק מ'תפיסת הנס', והיא מהווה בסיס לתפיסה כי בסופו של יום 'ניתן להסתדר', וכי את המינוס אפשר יהיה לכסות באמצעות סיוע מגמ"ח זה או אחר.

התנהלות צרכנית ייחודית

במחקרה טענה קסיר (2018) כי אחת מדרכי ההתמודדות של משקי הבית החרדים עם רמת ההכנסות הנמוכה היא צמצום הצריכה והתאמתה למציאות הכלכלית של משק הבית ולנורמות החברתיות המבכרות רוחניות על פני חומריות. עוד הוסיפה קסיר, כי תרבות הצריכה המערבית הנפוצה בחברה הכללית, שבמסגרתה רווחת צריכת מוצרי מותרות ו'קנייה לשם קנייה', אינה רווחת בחברה החרדית. משקי בית חרדיים הצורכים 'מותרות', עושים זאת בהיקפים קטנים משמעותית ממשקי בית יהודיים שאינם חרדים.

ואכן, לפי נתוני הלמ"ס (2021), אף שמספר הילדים הממוצע במשק בית חרדי גבוה בהשוואה למשקי בית יהודים אחרים, ההוצאה החודשית לתצרוכת לנפש במשק בית יהודי שאינו חרדי (4,686 שקלים) גבוהה ב-47% מההוצאה במשק בית יהודי חרדי (2,201 שקלים). הנתונים שהציגו המרואיינים במחקרנו תואמים את התמונה העולה מנתוני הלמ"ס וממחקרה של קסיר, הן ברמת המספרים (ממוצע ההוצאות לתצרוכת לנפש בקרב המרואיינים עמד על כ-2,500 שקלים) והן בתיאור דפוסי הצריכה.

בחלק זה, אם כן, נבקש לפענח את הפרקטיקות הנהוגות במשפחות חרדיות על מנת לצמצם את ההוצאות עבור שירותים ומוצרים: (1) מחירים זולים ברשתות

השיווק החרדיות; (2) קנייה חסכונית בהתארגנויות מכירה ייחודיות.

מחירים זולים ברשתות השיווק החרדיות

בכתבה שפרסמה פלטין (2022) בעיתון דה מרקר, צוטט גורם בכיר בשוק הקמעונאות אשר העריך שהפער בין המחירים ברשתות החרדיות לרשתות שאינן חרדיות עומד על כ-15%-22 לטובת החרדיות. בכתבה מוסבר כי 'המינונים' – היקף הצריכה למוצר עבור כל משפחה – הם אחד הגורמים העומדים בבסיס הפער. כלומר, החרדים קונים בכמויות גדולות באופן משמעותי בהשוואה לציבור שאינו חרדי. האריזות הגדולות מיוצרות במיוחד עבור הרשתות החרדיות, ואריזה בנפח גדול יותר מוזילה עלויות ליצרן. בנוסף, הרשתות החרדיות מזמינות מהיצרנים כמויות גדולות של סחורה, וכך הן יכולות 'לקבל' מחירים נמוכים יותר ולגלגל את ההוזלה גם לצרכנים.

ואכן, רוב המרואיינים במחקרנו תיארו הרגלי צריכה באמצעות התארגנויות שכונתיות, כאשר השמות הבולטים היו 'קרן משנת יוסף' (בהקשר של מוצרי מזון), 'מלבושי כבוד' (בתחום הביגוד), ומכירות שכונתיות של ארגזי בשר ועופות שכונתיות לפי הכשר.

'קרן משנת יוסף' הוזכרה על ידי רבים מהמרואיינים כגוף הצריכה המרכזי. הקרן הינה רשת קמעונאית שהוקמה בשנת 2010 על ידי יוחאי קוסובר מבית חלקיה. היא החלה את דרכה כתחנת חלוקה לירקות ופירות בבית שמש, וכיום היא מונה כ-270 נקודות חלוקה ומתחרה ברשתות הפעילות בחברה החרדית. נקודות החלוקה ממוקמות באזורים שונים בתוככי השכונות החרדיות; מחצרות, דרך חניות רחבות ידיים ועד מחסנים. על פי הדיווח, 'משנת יוסף' סיימה את שנת 2023 עם מחזור מכירות מוערך של 600 מיליון שקל – יותר מ-10% מסך המכירות של מוצרי מזון, משקאות, טואלטיקה וניקיון במגזר החרדי (דברת וספולטר, 2023).

כך למשל סיפרה לנו שרה, בת 50 ואם לשמונה: "רוב הקניות שלי של הבשר והדגים, ולחגים ודאי, הן בקניות מרוכזות מוזלות, דרך כל מיני ארגוני צדקה וחסד שנמצאים בשכונות. יש היום בכל שכונה חרדית קניות מרוכזות של ירקות בערב פסח, של בשרים, של דגים". כששאלנו אותה האם היא רוכשת

את קניוניה בעיקר שם, השיבה שרה: "רק שם". לדבריה, המחירים שם נמוכים בכ- 30% מהמחירים ברשתות הרגילות.

השיקול הכלכלי לצריכת מוצרים בהתארגנויות אלה קשור לא רק לאפשרות לקנות במחיר זול יותר, אלא לעובדה שהסניפים הרבים של 'משנת יוסף' ודומיה קרובים יותר לבית. "אתה צריך לזכור שאין לי רכב, וההוצאה על מונית עם קנייה כה גדולה גם נלקחת בחשבון", הסביר אחד המרואיינים.

על מרכזיותה של התנהלות צרכנית זו ניתן ללמוד גם מאחת הבדיחות ש'רצה' ברשת החברתית בימים אלו, ימי מלחמת 'חרבות ברזל': "חבר שאל אותי האם לקנות נשק כעת, או לחכות למכירה המוזלת של 'משנת יוסף'..²⁴

בריאיון שערכנו עמו, תיאר נריה, אברך צעיר ואב לילדה, אלמנטים נוספים של 'הקנייה החכמה' המאפיינת את המגזר החרדי:

חילוני וחרדי מגיעים לאותן חנויות. החילוני קונה את הנעליים לחורף לילד בתחילת החורף, החרדי קונה בסוף החורף לשנה הבאה. זה כמובן הרבה יותר זול. הוא משיג לעצמו מוצרים בזול בגלל המצב השיתופי – אנשים מספרים אחד לשני וכך אתה יודע איפה יש יותר בזול. זה ממש כמו הרשתות החברתיות. אצלנו בכולל יש איזה לוח מודעות, אתה כותב מודעה: 'למישהו יש מידע על איש שיפוצים זול ואמין?', בא מישהו, ממליץ לך. זאת אומרת, אתה מגיע להרבה דברים, לקומבינות הכי שוות, סוג של חוכמת המונים פנים-חרדית, על איפה להשיג כל דבר הכי בזול. החרדי נהנה גם אם הוא לא מרוויח מזה, נהנה מה'לקמבן'. למשל, הנחות של יום הולדת בכרטיס מועדון בכל חודש נתון, כל מיני כאלה.. לא יודע כמה זה חוסך, אבל יש יותר מודעות לכך שכסף ללא מבזבזים, לא קונים סתם.

נריה הצביע על תופעה ייחודית: הנעליים הנרכשות בחנות על ידי המשפחה החרדית הן אותן נעליים שרוכשת המשפחה הלא-חרדית. ההבדל הוא בעיתוי. רכישה 'חכמה' בסוף העונה מוזילה באופן משמעותי את המחיר.

24 מתוך הדף של מענדי אשכנזי.

בצריכת הביגוד עלתה תופעה נוספת המוכרת ברחוב החרדי – העברת בגדים בין בני המשפחה וממשפחה למשפחה. הבגדים שנקנו לאח או האחות הבכורים משמשים שוב ושוב את הילדים הבאים בתור, ובמקרים רבים הם מועברים לבני המשפחה המורחבת. משפחות הנמצאות במצב סוציאלקונומי נמוך במיוחד אף רוכשות ביגוד בחנויות יד שניה הקיימות בכל ריכוז חרדי, אם כי תופעה זו אינה גורפת.

לא קונים מותגים

אחת התשובות שחזרה אצל מרואיינים רבים נגעה להימנעות מקניית 'מותגים'.
אבנר, בן 23 ואב לילדה, הסביר:

הציבור החרדי, פחות מעניינת אותו העטיפה. קח לדוגמה את 'משנת יוסף', לקח קורנפלקס של תלמה ועשה לו קרטון שחור-לבן. חסך חצי שקל באריזה, ובסל זה חוסך לך חצי שקל פה, שקל שם... גם אני, אני לא קונה פתיתים של אוסם, אני קונה פתיתים של 'יש', לצורך העניין. ואני אומר לך את האמת, אין הבדל בטעם. בדקתי, ואני בטעמים יש לי את זה. אין הבדל בטעם.

מיכאל, בן 34, אב לשבעה ילדים, אמר דברים דומים: "אני לא אלך לפי פרסומות או לא יודע מה, מותגים. אני אף פעם לא אלך לקנות לדוגמה ביסלי של אסם. אני אוכל והכל בסדר, זה רק פסיכולוגי. והילדים, זה לא משנה להם". מרואיין נוסף דיבר על מותגי כשרות שהוא נאלץ להתפשר עליהם. לדבריו, הוא היה מעדיף לרכוש עופות ובשר קפוא בהכשר המהודר ביותר, אולם בשל המחיר הגבוה הוא קונה את מוצרי הבשר והעוף במכירה בעלת הכשר מהודר ומקובל במגזר החרדי ובקרב רבניו, אך לא ההכשר המהודר והנחשב ביותר שהוא היה שמח לרכוש. גם בקשר לביגוד, אמר אותו מרואיין באופן מפורש: "אני לא אקנה בליבוויץ [רשת ביגוד חרדית נחשבת], אני אקנה ב'אקסוס' [רשת חרדית זולה יותר]".

האמירות הללו שבו ועלו אצל מרואיינים רבים נוספים, אשר ביקשו להדגיש את היעדר החשיבות שהם מקנים ל'מותגים'. בניהו, מלמד בחיידר ואב לעשרה, התייחס בריאיון למרכיב מרתק נוסף. לדבריו, המכירות השכונתיות והמרוכזות (שתוארו בחלק הקודם) מסייעות לו לשמור על מינון קנייה סביר, ומגוון המוצרים המצומצם לא מייצר אצל הצרכן גירוי לקנייה המונית:

כשאנחנו הולכים ל'יש' [רשת גדולה], אז ראינו את זה – רצינו את זה. ראינו את זה – רצינו גם את זה. לך אני אומר, להם אני לא אומר את זה. ככה אתה מראש, אתה מזמין במחשב, אתה רואה מה יש, אתה קונה את מה שיש. הנה, לא מזמן נכנסנו לחנות 'שערי רווחה' בירושלים, אתה

מכיר? חנות ענקית, אתה לא רואה את הסוף! אמרתי לאשתי, 'הנה, בואי נרגיש כאילו אנחנו באמריקה, בואי נסתובב'... כל החברות וכל הטעמים, ועם סוכר. עכשיו ברור שאם אתה מגיע עם כרטיס אשראי ואתה לא שם לב כמה אתה מוציא, אז אתה קונה בלי סוף. ב'משנת יוסף' כל העסק הזה יורד לאפס. אתה פשוט רואה מה אתה צריך, ואת זה אתה קונה. נקודה.

בדומה לבניהו, מרואיינים נוספים הדגישו כי בני המשפחה מודעים לכך שאין לרכוש 'מותרות' ללא סיבה, או בלשונם – 'לא קונים סתם'. הנה דבריו של מיכאל שהוזכר לעיל: "אין מצב שאני אלך עם הילד שלי, או שאשתי תלך עם הילד, והוא יגיד לה – אמא, תקני לי את זה, אני רוצה את זה. אין כזה דבר. הם יודעים, קונים מה שצריך, לא קונים מה שלא צריך".

לסיכום, חלק זה עסק בהשלכה נוספת של היעדר התכנון הכלכלי על דפוסי ההתנהלות והצריכה במשק הבית החרדי. מן הממצאים עלו דפוסי קנייה 'חכמה' ברשתות מזון ובמכירות שכונתיות זולות במיוחד והתנגדות לקניית מותגים. מחד גיסא, ניתן לראות בדפוסי קנייה 'חכמים' אלו פרי של תכנון כלכלי מדוקדק המאפשר את ההתנהלות הכלכלית ואף מונע ממנה קריסה מערכתית. מאידך גיסא, אפשר כי דווקא בשל היעדרה של תוכנית כלכלית מסודרת וארוכת שנים, משקי הבית החרדיים נאלצים להתאים את עצמם לדפוסי קנייה 'חכמים', אך אקראיים ומאולתרים, בלתי נוחים ובלתי 'רגילים'. בפרק הבא נבקש לגעת בליבה של שאלת המחקר ולבחון כיצד נסגרים הפערים הנותרים בין ההכנסות להוצאות, לאחר שקלול ה'רווחים' ממנגנוני הסיוע ומהתנהלות הצרכנית הייחודית.

פרק 4 |

הטיפולוגיה של הנס – להכניס את הניסים לאקסל

במחקרנו ביקשנו להעמיק בהבנת התמודדותם של משקי הבית החרדיים עם הפערים שנותרו בין ההוצאות להכנסות לאחר שקלול ה'רווחים' ממגנוני הסיוע ומההתנהלות הצרכנית הייחודית.

כזכור, במהלך הריאיון התבקשו המרואיינים למלא טבלאות אקסל מדוקדקות ומפורטות המתייחסות לכלל ההוצאות וההכנסות (ראו בנספח 2). לאחר מכן נערכה הצלבה בין שני טורי המספרים, הוצאות פחות הכנסות. כאשר עלה מאזן שלילי בין ההוצאות להכנסות, המרואיינים התבקשו להסביר כיצד הם מתמודדים עם הפער. התשובות נרשמו ונותחו על ידי צוות המחקר.

בשלב זה, ולאחר מאמץ ניכר, חלק גדול מן המרואיינים נזכרו בהכנסות בלתי צפויות אשר לא נרשמו במחזור הכספים החודשי. בפי המרואיינים, הכנסות אלה כונו לא פעם 'ניסים', כיוון שהופעתם אינה סדירה והם אינם נכללים בשטף הרגיל של ההכנסות של משק הבית.

מניתוח ממצאים עולה כי אצל כרבע מן המרואיינים ההכנסות הבלתי צפויות ('ניסים') מכסות כ-80% מן הפער השנתי. אצל רבע נוסף ההכנסות הללו גבוהות בכ-35% מן הפער השנתי. אצל רבע נוסף ההכנסות הללו נמוכות בלפחות 50% מן הפער השנתי. ואצל הרבע האחרון לא דווח פער שנתי בין ההכנסות להוצאות או לחלופין לא דווח על הכנסות בלתי צפויות.

ההכנסה הגבוהה ביותר המדווחות מסיפורי ה'ניסים' של המרואיינים עמדה על כ-200 אלף שקלים. והממוצע של ההכנסות הבלתי צפויות ('ה'ניסים') בקרב המרואיינים עמד על כ-45 אלף שקלים. זהו נתון מעניין, שכן ממוצע הפער

השנתי בין ההוצאות להכנסות עמד על 45.4 אלף שקלים. במילים אחרות, ממוצע ההכנסות הבלתי צפויות כמעט זהה לפער השנתי בין ההוצאות להכנסות. לא ניתן להסיק מסקנות רחבות מנתון זה, שכן המחקר אינו מבוסס על מדגם מייצג, אך ייתכן שניתן ללמוד מנתון זה דבר מה על המרואיינים שלנו. נראה אפוא שאמצעות ה'נס', אף שהוא לא צפוי ולא מובטח, המשפחות החרדיות מצליחות לאזן את חשבונן.

ממה מורכבים ה'ניסים'?

ניתוח הראיונות העלה בפנינו תשובות מגוונות, אשר ניתן להציבן בחמש מחלקות: (1) מענק בלתי צפוי ממקור פורמלי; (2) עבודה לא צפויה במקום פורמלי; (3) מתנה לא צפויה מקרובים, או פילנתרופיה; (4) עבודה לא פורמלית; (5) חיסכון והלוואה. במסגרת חלוקה זו, נתייחס גם להכנסות הבלתי מתוכננות מעבודה לא פורמלית ('עבודה בשחור') ולחלקן מתוך סך ההכנסות. על מנת להמחיש את הקטגוריות הללו, נציג בהמשך שמונה 'סיפורי ניסים' (מני רבים) שעלו בראיונות, וההפניה אליהם תופיע בקטגוריה הרלוונטית.

1. מענק בלתי צפוי ממקור פורמלי

משמעותו של מענק בלתי צפוי ממקור פורמלי הינו סכום כסף, לרוב סכום משמעותי, אשר הגיע מגוף מפקח ומוכר על ידי רשויות המדינה; למשל – מענק לעובד, מענק לסטודנט, החזרי מס מארה"ב לפי מספר נפשות, גבייה של גוף פורמלי שבוצעה בטעות והוחזרה, החזרים בעקבות מכירת נכס בשל פערים בין מטבע חוץ למטבע מקומי וכיוצא בזה.

דוגמאות לקטגוריה זו ניתן לראות בעמוד 65 בסיפורה של רינה (סיפור מס' 5), ובסיפורו של מאיר (סיפור מס' 6).

2. עבודה לא צפויה במקום פורמלי

משמעותה של קטגוריה זו היא עבודה המדווחת ברשויות הרלוונטיות, אלא

שהיא אינה חלק מאינרציית החיים החודשית. כאמור, המרואיינים נזכרו בהכנסות אלה רק כאשר ביקשנו מהם להיזכר כיצד השלימו את הפער, כלומר – מדובר בעבודות אקראיות ומזדמנות. המרואיינים ציינו למשל – עבודות גרפיקה ומחשוב בלתי צפויות, מילוי מקום בבית הספר, קרן השתלמות שהשתחררה לפתע, תוספת שכר חד-פעמית ועבודה כמזכיר קלפי בבחירות.

דוגמאות לקטגוריה זו ניתן לראות בעמוד 61 בחלק השני של סיפורו של מיכאל (סיפור מס' 1).

3. מתנה לא צפויה מקרובי מקרובים או סיוע פילנתרופי

קטגוריה זו כוללת סיוע פילנתרופי, תוך הבחנה בין פילנתרופיה 'טהורה', בה התורם אינו מכיר את הנתרם, לבין סיוע 'משפחתי' למשפחה קרובה או רחוקה (ראו על כך אצל אורבך, 2009, עמ' 19). כך למשל העידו המרואיינים על סיוע שקיבלו מגורמים שונים במשפחה – הורי הבעל, הורי האישה, אח, גיס, דוד, דודה, סבא וסבתא, בנים ובנות נשואים, בנות לא נשואות. כמו כן נשמעו תיאורים רבים על סיוע שהתקבל מן הכולל, סיוע מנדיב לב שהחליט לעזור באופן מפתיע וחד-פעמי, סיוע מחבר קרוב וכד'. קטגוריה זו כוללת כמובן סיוע מן הקהילה, כמו מלגות לחג, הענקת ארגזי עופות ובשרים מטעם הכולל או בית הכנסת, תלושי קנייה בסך אלפי שקלים, כרטיסי ותווי קנייה בהנחות גבוהות ועוד.

דוגמאות לקטגוריה זו ניתן לראות בעמודים 62-67 בסיפורם של שלמה (סיפור מס' 2); הרב שמשון (סיפור מס' 4); ועובדיה (סיפור מס' 8).

4. עבודה לא פורמלית

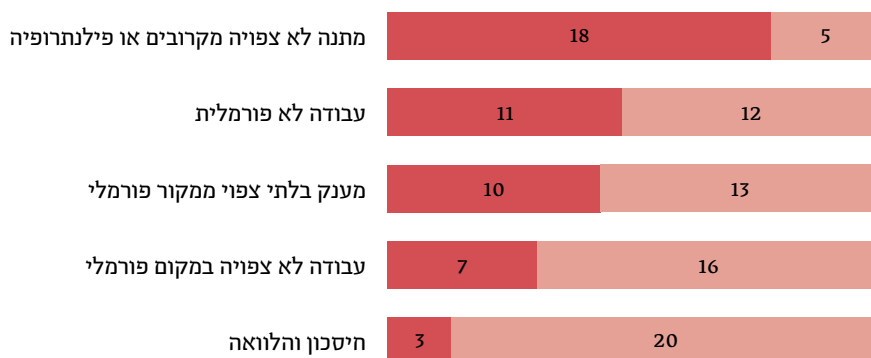
קטגוריה זו כוללת הכנסה מעבודה מזדמנת, שאינה העבודה הפורמלית של המרואיין, וזו אפיינה בעיקר את הגברים שבקרב המרואיינים. אלו ציינו למשל עבודת 'מומחה' שאינה חלק ממשלח היד הקבוע: פיקוח בנייה, עבודות בשיפוצים, הרצאות, מחקרים תורניים, תיווך נדל"ן, השקעות במניות, דמי שידוך, עריכת ספרים תורניים ועוד.

דוגמאות לקטגוריה זו ניתן לראות בעמודים 61-63 בחלק הראשון של סיפורו של מיכאל (סיפור מס' 1) ובסיפורם של דוד ושרה (סיפור מס' 3).

5. חיסכון והלוואה

קטגוריה זו לא הייתה נפוצה בתשובות מהטעם הפשוט: רוב ההלוואות דווחו לנו על ידי המרואיינים כבר בשלב איסוף הנתונים, וכך גם החסכונות. ככל הנראה אנשים נוטים לזכור את ההלוואות הגדולות שנטלו או את החסכונות ששמרו, והם לא נתפסים כ'הכנסות בלתי צפויות' או בבחינת 'ניסים'. עם זאת, יש מן המרואיינים שהשיבו כך, דוגמה לכך ניתן למצא בעמוד 66 בסיפורו של אייל (סיפור מס' 7).

שכיחותן של ההכנסות הבלתי צפויות בדיווחי המרואיינים, לפי סוג ההכנסה

■ היו הכנסות בלתי צפויות
 ■ לא היו הכנסות בלתי צפויות

במחקר השתתפו 30 מרואיינים. 23 מתוכם דיווחו על הכנסות לא צפויות.

כסף שחור' והעברה בין־דורית של הון

הקטגוריה השלישית, שכללה מענקים מפילנתרופיה בכלל וסיוע כספי מבני משפחה בפרט, העלתה את השאלה כיצד ההורים, האחים או הגיסים, שעל פי רוב אינם אמידים, השיגו את הכסף.

טרם היציאה למחקר, העלינו השערה כי ישנה 'העברה בין־דורית' (העברת נכסים או הון מדור אחד לדור אחר) הולכת ומצטמצמת, וככל שחולפות השנים הדור השני והדור שלישי נהיים עניים יותר ביחס להוריהם. אם השערה זו נכונה, הרי שלפנינו דהירה אל עבר קריסה כלכלית ככל שהשנים יחלפו. משיחות עם מומחים רבים במחקר המקדים, כמו גם מההתרשמויות שעלו בראיונות, לא מצאנו תמיכה להשערה זו. המרואיינים התבקשו לציין מה היה משלח היד של הוריהם, ורובם דיווחו על משלח יד שאינו מציב את הוריהם בעמדה שונה משלהם. חלקם אף התייחסו במפורש לנקודה זו, והזכירו שלהוריהם – בדיוק כמו להם – יש בין שמונה ל-12 ילדים; רובם התחנכו בעולם הישיבות ובסמינרים; וגם הוריהם, בדיוק כמותם, העניקו לילדיהם סכומים גדולים עבור רכישת דירה. אין אפוא שונות מהותית בהיקף המשאבים הכלכליים של דור ההורים לעומת דור הילדים. גודל המדגם במחקרנו אינו מאפשר להסיק מסקנות חד־משמעיות בסוגיה זו. לשם כך נדרש מחקר נוסף, אשר יכלול מדגם רחב ומייצג.

האם מלבד התמיכה המשמעותית ברכישת הדירה, ההורים מסייעים לילדיהם הנשואים לסגור את הפער השנתי בין ההוצאות וההכנסות? כפי שהזכרנו קודם, התמיכה של המשפחה הקרובה מהווה חלק מרכזי מההכנסות הבלתי צפויות של משק בית, אותן הכנסות אשר מסבירות את יכולת ההתמודדות עם הפער בין ההוצאות להכנסות. עם זאת, מן המספרים עולה שסיוע זה אינו מהווה גורם מכריע בסך כל ההכנסות הבלתי צפויות.²⁵

25 מהנתונים שמילאו המרואיינים עולה שכספי התמיכה השנתיים ממה שנהוג לכנות במגזר החרדי 'פילנתרופיה' עומדים על כ-12 אלף שקלים למשפחה. סכום זה כולל את כל סוגי הפילנתרופיה: סיוע קהילתי, מלגות ותמיכות מחו"ל, סיוע כספי מקרובי משפחה שאינם הורים, סיוע מתלמידים ועוד. בודדנו את הסכום המגיע מן ההורים בלבד, ונמצא כי הוא עומד על 2,750 שקלים בממוצע לשנה. נזכיר כי המדגם במחקר אינו מדגם מייצג. כדי להסיק מסקנות רחבות ומהימנות נדרש מחקר נוסף המתמקד בסוגיה זו.

אלמנט חשוב נוסף שעלה מניתוח טבלאות הנתונים הוא מקומו של הכסף הבלתי פורמלי – 'כסף שחור' – במקורות ההכנסה הבלתי צפויים (קטגוריה מס' 4). לאורך השנים נעשו ניסיונות שונים לעמוד על היקפה של תופעת ה'עבודה בשחור' בחברה החרדית (ראו למשל אצל לוונטל ואחרים, 2022; מלאך וכהנר, 2023). מחקרנו, כאמור, אינו מבוסס על מדגם מייצג, ולכן לא נוכל להכריע בסוגיה זו, אך נציין כי היקף ההכנסות מ'עבודה בשחור' מתוך כלל ההכנסות הבלתי צפויות של המרואיינים לא היה גבוה במיוחד (כ־25%), ומן השיחות עם המרואיינים לא עלו אינדיקציות לכך שמדובר במקור הכנסה עיקרי מתוך כלל ההכנסות הבלתי צפויות.

סיפורי ה'ניסים'

כאמור, רבים מהמרואיינים תיארו את הנס כאירוע מופשט שאינו ניתן לכימות, למדידה או אפילו לתיאור. יחד עם זאת, חלק ניכר מן המרואיינים הסבירו כי אומנם מדובר בנס, אך ניתן להציג אותו במילים, או כפי שניסחנו זאת אנו: ב'שורת אקסל'.

בפרק זה יוצגו שמונה סיפורים כאלו.

1. מיכאל

רק בן 34 וכבר אב לשבעה ילדים. הכנסתו החודשית עומדת על כ-11.4 אלף שקלים, והוצאותיו מגיעות לכ-13 אלף שקלים. כלומר, מינוס חודשי קבוע של 1,600 שקלים, עוד קודם להוצאות שנתיות ואחרות (חגים, חופשות ונישואי ילדים בהמשך). ביקשנו ממיכאל לנסות להיזכר האם היו מקורות הכנסה נוספים, בלתי מתכוננים, אשר אפשרו לו 'לצוף מעל המים'. הנה דבריו:

אני אתן לך דוגמא, אני אספר לך סיפור מעניין. לפני תקופה, זה היה בערך חנוכה, אני עושה מדי פעם לעצמי גם כן את החשבונות, אני אדם שאוהב להיות מחושבן... ואמרתי לאשתי – תשמעי, חסר [כסף], אנחנו בבעיה. טוב, אז דבר ראשון אני יהודי מאמין... זה חלק מהסיבה שאני משתדל לתת מעשרות ואפילו חומש, כי אני מאמין בזה, ואני מרגיש שכשאני מקפיד על זה יותר, אז גם נכנס יותר... והנה, בשנה האחרונה הצלחנו לעשות ברוך השם שלושה שידוכים, אז זה כבר 24 אלף שקלים.²⁶ תשמע, זה יצא ככה... התפללנו ויצא ששידכנו חמישה שידוכים, שלושה בשנה האחרונה. כאילו פתאום זה מביא עוד כסף... דבר נוסף: יש לאשתי חברה שיש לה ילדים, ובקיצור היא מתקשה בגידול של הילדים. הילדים שלה נמצאים אצלנו כמעט כל יום, אחרי הצוהריים, אנחנו עוזרים לה. והיא זכאית לעזרה מהרווחה, ויום אחד פנו אלינו מהרווחה [ואמרו] שהיא זכאית ל'משפחה תומכת', משהו כזה... לא יודע בדיוק את ההגדרה.

26 מיכאל אינו מגזים, דמי השידוך המקובלים היום במגזר החרדי עומדים על 1,000 דולר לכל צד מן המשודכים. כך ששלושה שידוכים אכן 'מכניסים' 6,000 דולר.

והיא הציעה שזה יהיה אנחנו. אז קיבלנו איזה סכום יפה, זה יצא במשך שישה-שבעה חודשים, 2,000 שקל כל חודש. בעצם 2,500 כל חודש. משהו כזה. משהו כמו 15 אלף בשנה האחרונה.

2. שלמה

בן 51 ואב לשבעה, הוא אברך הלומד עם בעלי תשובה בכולל, וכך הוא תיאר את מקורות ההכנסה הנוספים:

קודם כל, יש הרבה תמיכות חריגות מההורים. אבא שלי יכול פתאום לתת לי לחגים כסף, 3,000 דולר... נראה לי שהוא מקבל את זה מאנשים כדי לחלק, מדי פעם יש לו סכומים יפים שהוא מחלק לנו. גם חמותי עוזרת באופן קבוע, הזכרתי את זה מקודם. כשיש צורך – אני לא מעז להגיד את זה אבל אשתי יודעת להגיד לה – אז היא יכולה להכניס לנו כמה אלפי שקלים מדי פעם. אין לי מושג מאיפה יש לה כסף.

3. דוד ושרה

בני זוג בשנות החמישים לחייהם, הורים לשמונה ילדים, מהם שלושה נשואים. לפי החישובים שערכנו בריאיון, מצאנו כי בני הזוג נמצאים מדי שנה בחסר עצום של מאות אלפי שקלים; ליתר דיוק – 250 אלף שקלים. סכום זה אינו כולל את המשכנתאות העצומות שנטלו על עצמם על מנת לחתן את ילדיהם. בני הזוג התראיינו בנפרד, ושניהם דיווחו על הכנסה לא צפויה – שלא לומר ביזארית – של דוד, אב המשפחה:

שרה: זה ממש ניסים. למשל, דוד בעלי עכשיו מתעסק... זה מצחיק לומר, הוא משגיח [בישיבה], אבל הוא גם מתעסק בבנייה. רשמית הוא לא מתעסק בבנייה, הוא לומד כל היום... אבל הוא מבין בבנייה, נגיד אח שלו בנה, אז הוא היה הפקח של הבנייה, במקום לשלם למפקח בנייה, הוא שילם לו. והוא מלווה את המשפחה, המון בני דודים, כשנכנסים לבנייה, הוא עובר על החוזה והכל... מדי פעם יש הזדמנויות של בנייה וזה מכניס הרבה. כיוון שהוא מדי פעם מתעסק בפרויקטים של בנייה, אז הוא מכיר הרבה ספקים של אלומיניום, נגרים, אז אנשים שואלים אותו... הוא רק

מתווך. מטבח, למשל, הוא מקבל על זה אחוזים. מתווך אלומיניום, מקבל על זה אחוזים.

דוד: זה לא כל שנה ככה, אני אומר לך. השנה היו 200 אלף שקל... ממש אין לזה שום קביעות, זה בסייעתא דשמיא שבשנה החולפת היו לי ארבע עבודות, שבמצטבר זה היה ככה. אני לא מחפש את זה, אני לא מתעסק עם זה, אבל אחי ביקש ממני ואז הגיס שלו, ועוד דירה ועוד דירה. ויש שם חבר'ה מליינים...

כפי שעולה מדבריו של דוד, עסקי בנייה לא מתוכננים ולא צפויים הכניסו לו לא פחות מ־200 אלף שקלים בשנה האחרונה, סכום שמסביר כיצד נסגר ברובו הפער שתואר קודם בין ההוצאות להכנסות. עם זאת, כאמור, דוד אינו פקח בנייה באופן רשמי, והעבודות הוצעו לו באורח מקרי. רעייתו שרה הוסיפה בעניין זה אנקדוטה מעניינת, תוך שהיא מייחסת אותה ל'תופעת הנס':

שרה: אני אספר לך סיפור. אתה רוצה נס? אבל שוב, זה לא לפרסום עם שמות. השידוך האחרון שלנו, הציעו, באה הבחורה ואמרה – כבד עליי, אבא משגיח, אמא מנהלת, דוסיס.. כבד עליי. היא לא רצתה. ואז בין הברורים מישוהו אמר להם שהאבא מתעסק בבנייה, אז היא אמרה – טוב. ירדה לה אבן מהלב. כשבעלי דוד שמע את זה הוא מאוד נפגע. זה היה לו מאוד קשה [שעובדת עיסוקו בבנייה מתחילה להתפרסם]. אמרתי לו – דוד, זה מה שאנחנו עושים ואני גאה בזה. אתה מפרנס, אנחנו לא נופלים, ואנחנו מחזיקים מעמד על פני המים. נס. עכשיו אם זה היה מגיע לרב פלוני שאתם מכירים... הוא היה מוריד את השידוך אם הוא היה שומע שבעלי, המשגיח המפורסם, מתעסק בבנייה.

תיאורה של שרה כמעט מכמיר לב: בעלה מצליח להשיג מאות אלפי שקלים מעבודות 'שחורות' ובלתי מתוכננות, אולם הוא מתבייש בכך, וגם היא מודה שהשידוכים של ילדיהם היו נפגעים לו הדבר היה מתפרסם. למרות זאת, היא מפוכחת מספיק כדי להכיר בערך הרב של אותה הכנסה לא רשמית, היא מגדירה אותה כ'נס' ומסבירה כיצד הם מצליחים להמשיך ולהתנהל בעזרתה חרף חובותיהם העצומים.

4. הרב שמשון

בן 52 ואב לשישה, ביקש לספר לנו "סיפור יפה, אך קצת מורכב", כלשונו:

אני דובר אנגלית טובה ולכן פנו אליי בקשר לגיורת ששלושה רבני ערים בארץ לא הסכימו לגייר אותה. ביקשו ממני לעזור לה כדי שתוכל להתגייר בצורה זריזה ולהתחתן עם החבר היהודי שלה. אבא שלה בעלים של חברת ענק, משהו עולמי גדול מאוד – בקיצור כסף גדול. אז רצו עזרה עם עניין הגיור הזה, והבנתי אחרי שתי פגישות עם הבחורה שהכל בלוף, היא לא מעוניינת ביהדות, זה רק כדי לרצות את ההורים שרוצים שהיא תוכל להתחתן. הגיעו אליי ואמרו לי: הנה, אתה עוזר לנו כל כך הרבה, תבחר מה שאתה רוצה פה. לא לקחת, כי זה היה נראה חשוד בעיניי. אמרתי: סליחה זוג יקר, אני לא מוכן להתעסק איתכם, אין לכם מה לחפש אצלי. קיבלתי טלפון מרב מאוד מפורסם וידוע שהחל לצעוק עליי, אך אני אמרתי לו: אתה רוצה להביא גויים לעם ישראל, תעשה את זה לבד ותעזוב אותי. אחרי חצי שנה אני מסתובב באיזו שכונה יוקרתית כזאת, וראיתי ליד הפח קופסאות של מתנות כאלה, ערימות. דחפתי עם הרגל וזה הרגיש מלא. היו שם ליד הפח איזה 15 קופסאות של מתנות של חתונה. היה כסף בפנים. היו מלא דברים, זה היה בשווי של אלפי שקלים. גם כסף. של מי היו המתנות האלו? של הזוג הזה שביקשו שאגייר אותם. הם התחתנו וקיבלו כנראה הרבה מתנות ופשוט לא אכפת להם, כסף שנשפך.. שמו את זה ליד הפח שמישהו ייקח. היו שם מתנות של כלי בית יקרים, פמוטים של כסף. רק הפמוטים לבד היה בשווי של איזה שלושה-ארבעה אלף שקל. מתנות, כל מיני דברים. היו שם צ'קים, לא יודע, 15 אלף שקל. היה גם מזומן. אז אמרתי לעצמי: תראה הקדוש ברוך הוא, אני סירבתי לקחת את השוחד וקיבלתי. זה נס. זה סוג של נס. אתה רואה את הדבר הזה, ואתה אומר: וואו. אתה יודע שהקדוש ברוך הוא הולך איתך.

5. רינה

חסידת ברסלב ואם לעשרה ילדים, סיפרה:

קנינו דירה קטנה באזור מסוים ובעלי רצה דירה גדולה יותר. זה היה החלום שלו, הוא ידע שיהיו לנו הרבה ילדים והיה חשוב לו דירה גדולה. פנינו לאדמו"ר כדי לשאול האם כדאי לנו לעשות את זה. בכל זאת, לקנות דירה גדולה יותר זה לא פשוט. הוא אמר משפט אחד בלבד: תקנו, ועוד יישאר לכם עודף. זהו. מכרנו את הדירה, אז היו מוכרים בדולרים, וקיבלנו לפי ערך של 4.9 שקל לדולר. שמנו את הכסף בצד, וחיפשנו כמה חודשים דירה, עד שמצאנו אחת בביתר, חמישה חדרים. הדולר אז ירד ל-3.8, ירידה מטורפת. נשארנו עם למעלה מ-100 אלף שקלים עודף. הנה, בבקשה, תגידו לי, לאיזו שורת אקסל אתם מכניסים את זה, אני רוצה לשמוע!"

6. מאיר

בן 47 ואב לתשעה, הוא אברך הנשוי לאישה אמריקאית. לאחר פירוט ההכנסות וההוצאות שאלנו אותו האם הוא מקבל כספים מפילנתרופיה. בתחילה הוא השיב – "אפס, לא נכנס לי כלום מתרומות". אז מה כן? הוא ניסה להיזכר ולבסוף אמר:

נכנס לי כסף מארצות הברית. לאשתי יש אזרחות אמריקנית ויש החזרי מס עבור הילדים.²⁷ זה מגיע שנתי ל-25 אלף שקל. אבל בשנה שעברה קיבלתי פתאום 19 אלף דולר, שזה 60 אלף שקל. אנחנו חיים על ניסים, אתה לא יודע שאנחנו חיים על ניסים? כשעמדתי לארס את הבן שלי הקודם, ישבתי עם ההורים, ידעתי שאני הולך לארס אותו ואין לי חיסכון. בערב של האירוסין אני אומר לעצמי – האדם הראשון שאני חייב לו זה השדכן, אבל אין לי כסף לתת לשדכן. היום אני בלי חובות מנישואי הבן שלי הקודם. איך זה? נכנסו קצת כספים, אבל הכספים האלה הם

27 אזרחים אמריקאים עם ילדים בעלי מספר זיהוי אמריקאי זכאים בתנאים מסוימים להחזר של עד 1,000 דולר לילד בהתאם לרמת הכנסתם. חשוב לציין שהטבת מס זאת תלויה ברמת ההכנסות והיא זמינה גם לאזרחי ארה"ב הגרים בישראל ואשר לא שילמו מס לארה"ב במהלך השנה.

לא טבעיים. אפילו למשל הדוגמה של ה־60 אלף שקל מארצות הברית. ציפיתי ל־5,000 דולר, התקשרו אליי ואמרו לי שאני מקבל 19 אלף. הם הסבירו לי שזה שאריות מהמענקים וכל מיני חשבונות, אין לי מושג אפילו מה, שום היגיון.

7. אייל

בן 51 ואב לארבעה, חיתן בת וכעת בת נוספת נמצאת בשידוכים. הוא התחייב מאות אלפי שקלים עבור נישואי בתו הראשונה, ומלבד התחייבות זו – גם יתרת החובה שבחשבוננו, על פי חישוב ההוצאות וההכנסות שערכנו, גבוהה מאוד. כשאייל התבקש להסביר כיצד בכל זאת הוא מצליח להמשיך ולהתנהל כלכלית, הוא הרהר ואמר:

אין על זה תשובה מוחלטת, אבל משכנתי פה ומשכנתי שם. עכשיו נגיד מכרתי דירה לא בשביל חתונות, אלא 'על הדרך', כדי להכניס עוד סכום. לקחתי מהגמ"ח המרכזי עכשיו 40 אלף שקלים, ועם מה שנותר מהכסף של הדירה שמכרתי אוכל גם לחתן את הבת. וחלק אני שומר בצד בעזרת השם להמשך, יש עוד בת בשידוכים...

8. עובדיה

אברך כבן 53 ואב ל־12 ילדים. את בתו חיתן לפני כשמונה שנים ובעת 'סגירת השידוך' התחייב להשתתף בכ־500 אלף שקלים ברכישת הדירה לזוג הצעיר. מלבד חוב עצום זה, שעדיין לא שולם, נמצא בחישוביו פער חודשי גבוה בין ההוצאות להכנסות. כאשר עובדיה נשאל על האופן שבו הוא מתמודד עם הפער, הוא נזכר ב'נס' שלדבריו אף יאפשר לו לשלם את ההתחייבות עבור הדירה:

יש לי עוד הכנסה מפעם לפעם. יש לי איזה דודה שהייתי מטפל בה, והיא השאירה ירושה. אין בזה כרגע הרבה, אבל יש בממוצע נגיד 500 שקל בחודש, אז זה 5,000 בשנה. כעת הירושה בשלבי מימוש. אני מחכה שהם ימכרו את הדירה. בצוואה הדודה כתבה במפורש שעובדיה יקבל 19% בדיוק מערך הדירה. כעת, אם אנו מחשבים את ערך הדירה שלה, שנמצאת אגב במגדל יוקרתי בעיר... אני אמור לקבל בסביבות ה־350

אלף שקל. אז יהיה לי ממה לשלם לבת שלי. בינתיים גלגלתי וגלגלתי
[את החובות].

לסיכום, פרק זה עסק בסיווג ההכנסות שתוארו כ'ניסים' על ידי המרואיינים, הכנסות שמטבען הן אקראיות ובלתי צפויות. מרכיב ההכנסות הבלתי צפויות ממוסדות (למשל, החזרי מס) עשוי להצביע על היעדרו של ידע מספיק לגבי הזכויות המגיעות למשק הבית. מרכיב מההכנסות הבלתי צפויות מקרובי משפחה, חברים ופילנתרופיה משקף יחסי קרבה ואחריות הדדית, קהילתית ומשפחתית. מרכיב העבודה שאינה פורמלית ממסוגר לרוב במה שמכונה 'עבודה בשחור', אם כי בשונה מההנחה הרווחת – חלקו מתוך כלל ההכנסות של משקי הבית החרדיים אינו גדול. הניסיון לשחזר את ההכנסות האקראיות שהוגדרו על ידי המרואיינים כ'ניסים' לימד כי ברוב המקרים הפער החודשי בין ההוצאות להכנסות הצטמצם ואף נסגר באמצעות מרכיב זה.

פרק 5 |

החתונה החרדית – אירוע מדגים

סוגיית הנישואים בציבור החרדי טעונה בלא מעט משמעויות ורגישויות. יחסי הזוגיות ומיסוד הקשר בין בני זוג בחברה החרדית נבדלים באופן מהותי מאלה המקובלים בחברה הישראלית הכללית ובתרבות המערבית, ושונות זו משפיעה גם על אופיים של אירועי החתונה ועל ההוצאות הנלוות. לא מעט נכתב על שדה השידוכים והנישואים במגזר החרדי מנקודות מבט שונות: יחסים בין־עדיים, סוגיות בריאות, דפוס השידוכים בחצרות חסידיות ועוד (ראו למשל – היום, 2022; וסרמן, 2015; פלדמן, 2016), אולם מחקר הכולל את מכלול ההוצאות, את הניסיונות, הדרכים והאפשרויות לכסות את ההוצאות הללו, וכן את האידיאולוגיה העומדת מאחורי דפוסים אלו – לא נעשה עד כה.

על מנת למפות את כלל ההוצאות נעזרנו בשני מקורות: (1) נייר הערכה שחיבר מנהלו של גמ"ח 'יד שמשון', אחד הגמ"חים הגדולים במגזר החרדי. הנייר נכתב על סמך מאות ראיונות שערך המנהל ועל סמך ניסיונו ארוך השנים בייעוץ כלכלי; (2) ממצאים שעלו מניתוח הראיונות במחקרנו.

מיפוי הוצאות החתונה החרדית

המגזר החרדי, כמו כל קבוצה, מורכב ממעמדות חברתיים־כלכליים שונים. בנייר ההערכה שצינו לעיל, הציג המחבר את הוצאות החתונה החרדית לפי 'רמת האירוע', תוך חלוקה לארבע קטגוריות: מינימלי, בסיסי, קלאסי או 'סטייל'.

הוצאות לחתונה חרדית לפי רמת האירוע²⁸

רמת האירוע	סכום ממוצע
מינימלי	64,340 ₪
בסיסי	78,200 ₪
קלאסי	91,190 ₪
סטייל	169,750 ₪

כפי שתואר בפרק המתודולוגיה, מחקרנו התמקד במשפחות שבהן ראש המשפחה לומד כאברך בכולל או נושא משרה תורנית שמטבע הדברים אינה מניבה שכר גבוה במיוחד. על כן, פרק זה לא יעסוק כלל באירועים המאפיינים משפחות חרדיות עתירות הון (אירוע 'סטייל'), אלא יתמקד בעיקר בקטגוריות השנייה והשלישית – אירוע 'בסיסי' ואירוע 'קלאסי'.

הממצאים שעלו מן הראיונות שערכנו מהדהדים את העולה מנייר ההערכה של מנהל הגמ"ח; המרואיינים דיווחו כי הוציאו על חתונות ילדיהם בין 65 ל-95 אלף שקלים, ללא הבדל משמעותי בין הזרמים בחברה (ליטאים, חסידים, ספרדים).²⁹ חשוב להדגיש כי הוצאות אלה אינן כוללות השתתפות ברכישת הדירה עבור הבן או הבת. לסעיף זה נערך חישוב נפרד שתוצאותיו יובאו בהמשך. הסעיפים הבאים יכללו את ההוצאות, שחלקן כאמור הוצאות ייחודיות למגזר החרדי. למעשה, גם ההוצאות המשותפות לכלל המגזרים, כמו הוצאות עבור אולם וכדומה, שונות באופן מהותי במגזר החרדי לעומת המגזר הכללי, כפי שנסביר ונפרט בפרק זה.

כל הסכומים שנציג בטבלאות בפרק זה מבוססים על הנתונים שסיפקו המרואיינים שהשתתפו במחקר ועל הנתונים שהוצגו בנייר ההערכה של מנהל

28 מקור: נייר הערכה של מנהל גמ"ח 'יד שמשון'.

29 יוצאות מן הכלל מספר חצרות של חסידויות גדולות כמו גור, בעלז וקרלין. חצרות אלה – בהוראה ישירה של אדמו"ריהן – מציבות סטנדרט התנהגות נוקשה סביב אירוע החתונה: השתתפות ברכישת דירה עד לסכום מסוים, כמות מזמנים מוגבלת בחגיגת האירוסין ובאירוע החתונה, הגבלת מחירי המתנות המוחלפות בין המשודכים ואפילו אופי הכיבוד שיוגש ב'קידוש' הנערך בשבת חתן ועוד (ראו על כך למשל אצל וסרמן, 2015, עמ' 266-269).

הגמ"ח. אומנם מחקרנו אינו מבוסס על מדגם מייצג, איך היקפי ההוצאות שדווחו על ידי המרואיינים מהדהדים במידה רבה את ההערכות שסיפקו המומחים במחקר המקדים.

אומדן הוצאות לאירוע האירוסין

עם הכרזת האירוסין בין בני הזוג, הורי המשודך או המשודכת נדרשים לשלם 'דמי שדכנות' למתווך־שדכן. כמו כן, על הורי הבת מוטל הארגון של מסיבת האירוסין. לאחר מסיבת האירוסין, בפרק הזמן שנותר עד החתונה (בין שלושה לחמישה חודשים לכל היותר בזרם הליטאי והספרדי, או שנה בזרם החסידי) מעניקים בני הזוג מתנות יקרות ערך זה לזה, אותן רוכשים כמובן הוריהם. המתנות הניתנות לחתן כוללות ש"ס מהודר, שעון זהב, חנוכייה ועוד. המתנות הניתנות לכלה יקרות יותר, וכוללות תכשיטים, פמוטים, סט מחזורים לחגים או סידור מהודר.

ככל שמתקרב מועד החתונה, בני הזוג נדרשים למצוא דירה, בשכירות או בקנייה, לרהטה ולצייד אותה במכשירי חשמל ובשאר חפצים המאפשרים אורח חיים תקין. ככלל, הוצאות כלי הבית כמו שמיכות, כריות, סדינים וכדומה – מוטלים על הורי הכלה במה שמכונה 'נדוניה'. באשר לריהוט ולמכשירי החשמל, נהוג כי שני זוגות ההורים יתחלקו בהוצאות אלה שווה בשווה.

במהלך האירוסין פוגשים החתן והכלה 'מדריך' או 'מדריכה' בעלי הכשרה מתאימה, המכינים אותם לחיי הנישואים על היבטיהם השונים – זוגיות, ניהול תקציב משק בית, יחסי אישות ועוד.

תיאור	סכום ממוצע (אומדן)
דמי שדכנות	4,000 ₪
ארגון מסיבת אירוסין	7,000 ₪
מתנות כלה לחתן / מתנות חתן לכלה	14,000–7,000 ₪
ריהוט ומכשירי חשמל	7,500 ₪
נדוניה	3,000 ₪
מדריך/ת נישואים	1,500 ₪

אומדן הוצאות לקראת החתונה

לקראת החתונה מקבלים החתן והכלה מלתחה חדשה של בגדים לקראת חייהם העתידיים, כולל פאה או שתיים לכלה וכובע חדש לחתן. לרוב, הכלה גם תופרת או שוכרת שמלת כלה בעלות של כמה אלפי שקלים. גם בני הבית קונים בגדים חדשים, הן ההורים והן אחי החתן והכלה. החתן נדרש לרכוש טבעת נישואין, עמה יקדש את כלתו, ותכשיט או שניים נוספים לערב החתונה. הורי הכלה משלמים עבור איפור ותסרוקות מפוארת לכלה ותסרוקות ואיפור לשאר בנות הבית.

החתונה עצמה כוללת את מחיר האולם והמנות, התזמורת, צלם הסטילס והווידאו, הסעה עבור בחורי הישיבה של החתן הבאים לשמחו וטיפ למלצרים.

תיאור	סכום ממוצע (אומדן)
ביגוד לחתן / לכלה	15,000–6,000 ₪
פאה לכלה	15,000 ₪
ביגוד לבני הבית	7,000 ₪
איפור ותסרוקות לכלה / טבעת ותכשיט לחתן	1,500 ₪
אולם החתונה	20,000 ₪
תזמורת, צלם וטיפ מלצרים	10,000 ₪

אומדן הוצאות לאחר החתונה

לאחר החתונה חוגגים בני הזוג, לרוב עם הוריהם, את שבעת ימי הברכות. בכל יום מארגן אחד מבני המשפחה או מהחברים מסיבת 'שבע ברכות' עבור בני הזוג, והורי בני הזוג מוזמנים אף הם. השבת שלאחר החתונה מכונה בשם 'שבת שבע ברכות', ומוזמנים אליה בני המשפחה הקרובה – דודים ובני דודים של החתן והכלה, הסבים והסבתות והמשפחה הגרעינית. כמו כן, מוזמנים כשבעה עד עשרה חברים של החתן על מנת שאלו ישמחו אותו במהלך השבת. הוצאות השבת כוללות שכירת אולם קטן ומזון לשלוש סעודות (לכ־70 אנשים בממוצע). הוצאת אלה מחולקות לרוב בין שני הורי בני הזוג. נציין בקצרה כי בעבר הייתה

מקובלת חלוקה אחרת, אך היא אינה רלוונטית למחקר זה.

הוצאה אפשרית נוספת היא עזרה בשכירת דירה. על פי הנהוג, כל עוד אין לבני הזוג דירה משלהם, ההורים משתתפים באופן שווה בתשלום דמי השכירות למשך שנת הנישואים הראשונה. סכום זה מגיע לרוב לכ-12 אלף שקלים לכל צד, אולם בחרנו שלא לחשב אותו כחלק מהוצאות החתונה, אלא מההוצאות הכוללות עבור הדירה (שיפורטו בפרק הבא).

תיאור	סכום ממוצע (אומדן)
שבת שבע ברכות	10,000 ₪

סיכום כלל ההוצאות עבור חתונה חרדית

סך כל ההוצאות של ההורים עבור נישואי ילדיהם – כפי שפורטו בפרק זה – עומד על 104.5 אלף שקלים. נדגיש כי סכום זה אינו כולל את ההשתתפות של ההורים ברכישת הדירה. כאשר מדובר בהורים לגבר, כלומר לחתן, ניתן להפחית את הוצאות הפאה, הביגוד היקר לכלה ואת הוצאות מסיבת האירוסין. לאחר הפחתת הוצאות אלו ויצירת ממוצע חדש הרי שלפנינו סך הוצאות של כ-93 אלף שקלים. הוצאות אלו זהות, פחות או יותר, בקרב הורים משלושת הזרמים המרכזיים בחברה החרדית: ליטאים, חסידים וספרדים.³⁰

30 יוצאות מן הכלל מספר חצרות של חסידויות גדולות כמו גור, בעלז וקרלין. חצרות אלה – בהוראה ישירה של אדמו"ריהן – מציבות סטנדרט התנהגות נוקשה סביב אירוע החתונה: השתתפות ברכישת דירה עד לסכום מסוים, כמות מזמנים מוגבלת בחגיגת האירוסין ובאירוע החתונה, הגבלת מחירי המתנות המוחלפות בין המשודכים ואפילו אופי הכיבוד שיוגש ב'קידוש' הנערך בשבת חתן (ראו על כך למשל אצל וסרמן, 2015, עמ' 266-269).

תיאור	סכום ממוצע (אומדן)
דמי שדכנות	4,000 ₪
מסיבת אירוסין	7,000 ₪
מתנות חתן לכלה / כלה לחתן (ממוצע)	11,000 ₪
ביגוד לחתן / לכלה (ממוצע)	7,000 ₪
ביגוד לבני הבית	7,000 ₪
ריהוט ומכשירי חשמל	7,500 ₪
נדוניה	3,000 ₪
מדריכי נישואין	1,500 ₪
איפור כלה / טבעת חתן	1,500 ₪
פאה לכלה	15,000 ₪
תזמורת, צלם וטיפ מלצרים	10,000 ₪
אולם החתונה	20,000 ₪
שבת שבע ברכות	10,000 ₪
סה"כ	104,500 ₪

כיסוי הוצאות החתונה החרדית

בחלק זה נבקש להתחקות אחר דיווחיהם של המרואיינים על הצלחתם לשלם ולכסות את הוצאות החתונה הגבוהות. גם כאן, נעסוק בהוצאות ערב החתונה והחתונה גופה (כפי שהוצגו בטבלאות לעיל), ולא בהוצאות על רכישת דירה, אשר יוצגו בנפרד ובהרחבה בפרק 6.

אם כן, כיצד מצליחים ההורים לעמוד בהוצאות הרבות עבור נישואי ילדיהם? אלמנט 'הנס' שהוזכר במבוא עלה גם בהקשר זה. ככלל, המרואיינים הצביעו על מספר מקורות כספיים שסייעו להם לממן את אירועי החתונה: (1) סיוע כספי

מבני משפחה וחברים קרובים; (2) חסכוניות עצמיים; (3) הלוואה מבני משפחה וחברים קרובים או מגמ"ח.

כך סיפר לנו ידידיה, אברך בן 49 ואב לשישה:

בלילה של החתונה סחבתי איתי בערך 60 אלף שקל, לא נשאר לי מזה כמעט כלום, אולי 4,000 שקל. אני מדבר איתך על הלילה של החתונה.. 15 אלף שקל שמתי לתזמורת, 31 אלף שקל שמתי לאלום, אחרי ששמתי מקדמה של 10 אלף. אני לא מדבר שהצד השני גם השתתף, אתה מבין? עשיתי שבת אופרוף,³¹ עלה לי 7,000–8,000 שקל בלי לדבר. הגעתי לחתונה עם חבילה של שטרות של לפחות 60 אלף שקל וזה מה שהיה לי.

מהיכן הגיעו 60 אלף השקלים? ידידיה תיאר שורה של 'ניסים' והדגיש שוב ושוב שאלו אינם טבעיים. לדבריו, בימים שקדמו לחתונה, הוא השקיע את עצמו בלימוד בכולל מתוך אמונה שכך עליו לנהוג; "לא היה בראש שלי לא כסף, לא החתונה, לא איך אני מסתדר. היה בראש שלי, מול העיניים שלי, החברותא שלי, שאני יודע שאם אני לא אהיה פה זה יהיה ביטול תורה". כאשר דחקנו בו לנסות למפות את המקורות של 60 אלף השקלים, הוא סיפר:

היו אנשים, לא הרבה, שהביאו לי באופן אישי כסף. סתם חברים שהיה חשוב להם להביא לי את הכסף ולא לחתן ולכלה. זה כמה אלפי שקלים, אבל האם חלמתי שהם יביאו לי את זה? התשובה היא שלא. סיפרתי לך גם מקודם שהרמתי טלפון לאיזה חבר קרוב בשביל הלוואה, והוא אמר לי – יש לך פה 20, בוא תיקח אותם. הלכתי, נסעתי לקחת אותם. בוא נחשוב עוד... אתה תצחק, גיסי היה חייב לי 16 אלף שקל. שאלתי אותו לפני החתונה האם הוא יוכל להחזיר. הוא הביא לי 16 אלף שקל, אל תשאל אותי מאיפה... חוץ מזה נשארו לי עוד 25 אלף שקל מארצות הברית שהגיעו בשרשרת מטורפת של ניסים [כוונתו להחזרי מס המגיעים לבעלי אזרחות אמריקנית. תעשה חשבון, גם הכסף מארצות הברית וגם

31 'שבת אויפרוף' (שבת חתן) היא אירוע המתרחש בשבת שקודם לחתונה, והוא נערך על ידי הורי החתן, להבדיל מ'שבת שבע הברכות', הנערכת לאחר החתונה. כיום, רבים מוותרים על שבת האופרוף ומקיימים במימון משותף רק את שבת שבע הברכות.

ההלוואה שלקחתי וההלוואה שגיסי פתאום החזיר, והחברים... זה בסופו של דבר איך שהקדוש ברוך הוא מביא את הכסף, איך שהוא נותן את היכולת להתמודד עם זה.

בדבריו של ידידיה מוזכרים הלוואות, החזר הלוואה, החזרי מיסים מארצות הברית, אך גם מענק כספי מחברים בסך אלפי שקלים. חשוב להדגיש כי ההלוואה מהחבר הקרוב, כמו גם ההחזר מהגיס, הינם מעבר של כספים 'בתוך המשפחה'. ידידיה סיפר כי הוא הלווה את 16 אלף השקלים לגיסו גם כן עבור חתונת אחד מילדיו (כלומר אחיינו), כך שבבוא העת, כאשר נדרש הוא לחתן את בנו, אותו הגיס 'עשה מאמץ', ולמרות שלא סוכם על כך מראש, השיב את ההלוואה מיד כשזו נדרשה.

הסיוע מההורים אינו בהכרח גבוה במיוחד, אך כאשר הוא מצטרף לחסכונות ולמתנות כספיות של חברים (הניתנות ישירות להורים על מנת לסייע להם באירוע החתונה³²) הוא מאפשר את קיומו הכלכלי של ערב החתונה. מנחם, בן 46 ואב ל-11 ילדים, הסביר זאת באופן הבא:

לפני שנכנסנו לחתונה היה לי איזה חיסכון מהזמן שעוד חסכתי, וגם הגיע משהו מהמשכורת של אשתי שעשתה איזו קייטנה. בסך הכל הגיע באזור ה-45 אלף שקל באיזה פיקדון. אמרתי – זה בעזרת השם ישמש לחתונה. לחתונה, לא לדירה... ההורים שלי קצת עזרו, אבא נתן 13 אלף שקלים, חמותי נתנה 10 אלף. גם חברים עזרו, נתנו 12 אלף שקלים.

אם נסכום את הכספים שהיו בידי של מנחם ערב חתונת בנו, הרי שמדובר ב-80 אלף שקלים: 45 אלף שקלים שחסך עבור האירוע, בנוסף ל-35 אלף שקלים שקיבל מאביו, מחמותו ומחבריו. בשלב זה תיאר מנחם נס שאירע עמו:

מנחם: אני אספר לך משהו, תקשיב... ביום האחרון של השבע־ברוכס [היום השביעי של אירועי שבע הברכות] אחרי כל ההוצאות של החתונה, היה לי בחשבון 48 אלף שקל.

32 להבדיל מחתונה חילונית, בה המתנות הכספיות מוענקות לחתן ולכלה על מנת 'לכסות' את הוצאות האירוע אשר הפיקו בעצמם, בחתונות חרדיות יש הנותנים את המתנות הכספיות להורי הזוג הנישא, על בסיס ההנחה כי הם מתקשים לכסות את האירוע בעצמם. הדבר כמובן מותנה בהסכמה הדדית של שני זוגות ההורים.

מראיינים: סוג של נס כאילו?

מנחם: לא סוג, הנס בעצמו. מבטיח לך בספר תורה שככה זה היה. זה מה שסיפרתי לחברים גם, וזה מוקלט. באמת, אני אומר לך, אני לא יודע..

כלומר, מנחם אומנם חסך 45 אלף שקלים, אך גם לאחר כל התשלומים לאולם, לתזמורת, לצלם ולמלצרים, נותרו בידי בסוף החתונה באורח פלא 48 אלף שקלים שאת קיומם אינו יכול להסביר. נראה כי מנחם אינו זוכר שציין בפנינו קודם לכן עזרה כספית שקיבל מאביו, מחמותו ומחבריו (בסך 35 אלף שקלים). כך או כך, הרי שבסיפורו עולים מקורות השייכים לקטגוריית הסיוע מן המעגל הקרוב (בטיפולוגיית הנס שתוארה לעיל).

דניאל, בן 50 ואב ל-11 ילדים, חיתן בת בשנה האחרונה, והוא תיאר במונחיו שלו את יכולתו לממן את אירוע החתונה:

אני לא מצאתי ברחוב שום כסף. הנס אצלי מתבטא בעיקר בזמני חתונות. קיבלתי מתנות, נקרא לזה בלתי צפויות, בצורה מטורפת. לא חלמתי דברים כאלה. לא נערכתי לזה מראש. חלק מזה אני כן פניתי... נגיד פניתי לאיזשהו קרוב משפחה רחוק שחשבתי שיוכל לתת, אז ביקשתי ממישהו שיידע אותו שאני מחתן ושאיני צריך כסף. כאילו, זה לא שלא פעלתי כלום, אבל באמת היו דברים בלתי צפויים וסכומים מטורפים... זה יכול להיות 10 אלף דולר ממישהו אחד, וזה יכול להיות 25 אלף שקל ממישהו אחר, סכומים שלא יכולתי לחלום עליהם.

סיפורים על 'קרובים רחוקים' שנרתמו לפתע ובאופן בלתי צפוי העניקו תשורות, שבחלק מן המקרים הגיעו לכדי עשרות אלפי שקלים, נשמעו ממרואיינים נוספים. כך יששכר, בן 55 ואב ל-15 ילדים, סיפר על מענק שקיבל מקרוב־רחוק בסכום גבוה, והוסיף כי 'החמלה' שהפגין אותו אדם נבעה מידיעתו כי אחד מילדיו של יששכר סובל משיתוק מוחין. המענק כאמור היה חד־פעמי ונשלח רק עבור אירוע החתונה.

מאיר, בין 47 ואב לתשעה, הסביר כיצד משתלבת ההסתמכות על הקדוש ברוך הוא יחד עם הסיוע שהוא מקבל מבני המשפחה: "אנחנו גדלנו מגיל אפס על זה שיש הקדוש ברוך הוא. הוא משהו חדש במשוואה. אנחנו לא שואלים שאלות,

אנחנו לא מתעמקים לדעת מאיפה זה מגיע. ולא כי אנחנו רוצים שזה ימשיך להגיע, אלא כי אנחנו מאמינים שאלוקים רצה שזה יהיה". בשלב זה עבר מאיר לדבר על ערב חתונת בנו ונזכר: "יכול להתקשר אלי גיסי ולהגיד לי, תשמע מאיר אם אתה צריך כסף פשוט תגיד. אתה יודע כמה מהמשפחה שלי התקשרו אליי לפני החתונה להגיד לי: תשמע מאיר, איך אתה מסתדר?"

מלבד עדויות אלה על סיוע בלתי צפוי מן המשפחה הקרובה והרחוקה, הערוצים הנוספים שעליהם דיווחו המרואיינים כללו: תרומה של קרן המסייעת לאברכים המחתנים את ילדיהם; פתיחת קרנות השתלמות; עזרה מהורי תלמידיו של אבי הכלה; מתנות כספיות (צ'קים) שניתנו במהלך החתונה; עזרה מהילדים, כלומר האחים והאחיות הנשואים של החתן או הכלה. כל אחד מן הערוצים הללו העניק להורי החתן והכלה סכומים הנעים בין 5,000 ל-50 אלף שקלים. בנוסף, כמה מרואיינים סיפרו כי לקחו הלוואה גדולה מן הגמ"ח או מן הבנק (כחלק מן המשכנתא) הן עבור הוצאות החתונה והן עבור הוצאות הדירה.

לסיכום, מן הממצאים שהוצגו בפרק עולה כי אירועי ערב החתונה והחתונה גופה ממומנים לרוב בעזרת סיוע כספי של בני משפחה (הורים, סבים, דודים, בנים) וחברים קרובים. סיוע זה עשוי להגיע גם בדמות הלוואה מחברים קרובים או מבני משפחה. ערוץ נוסף הוא הלוואה מן הגמ"ח או הקצאת חלק מן ההלוואה הגדולה (משכנתא מן הבנק לצורך רכישת הדירה) גם לצורכי החתונה.

פרק 6 | רכישת הדירה – אירוע מדגים

שאלת רכישת הדירות על ידי הורים עבור צאצאיהם הרבים במגזר החרדי, היא אחת השאלות האקוטיות והבלתי פתורות המעסיקות גופים שונים – מחקריים, כלכליים ותקשורתיים. בקרב המרואיינים במחקרנו, גובה ההשתתפות של הורים ברכישת דירה לילדיהם עמד על כ־250-400 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבת, וכ־100-150 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבן. נתונים אלה מעלים מיד את השאלה – כיצד הורים במשפחות מרובות ילדים מסוגלים לעמוד בסכומים אלה? כדי לענות על שאלה זו נחלק את הפרק לשתי חטיבות:

1. **הוצאות רכישת דירה – עלויות; רציונל ואידיאולוגיה; בין הבטחות לביצוע.**
2. **כיסוי הוצאות רכישת הדירה: דרכי התמודדות – תכנון לטווח ארוך; משכנתאות, הלוואות וירושות; מכירת דירת ההורים; גיוס כספים; 'הקדוש ברוך הוא יעזור', בהיעדר תשובה קונקרטי.**

הוצאות רכישת הדירה

כבר במהלך הצעת השידוך על ידי השדכן, הורי המשדוכים נוהגים לבחון את השתתפותם הפוטנציאלית של מחותניהם ברכישת דירה עבור בני הזוג. בהמשך הפרק נתייחס לאידיאולוגיה העומדת מאחורי דפוס חברתי זה, אך נציין כעת כי השתתפות מלאה או חלקית ברכישת דירה עבור בני הזוג על ידי שני זוגות ההורים הינה נורמה מקובלת בחברה החרדית.

ככלל, נהוג שהורי הכלה משלמים סכום גבוה יותר מהורי החתן,³³ אולם גם הוריו

33 מקובל כי משפחת הכלה משלמת יותר על הוצאות חתונה ודיור ממשפחת החתן על רקע העובדה

משלמים סכום לא מבוטל. אם מדובר בבחור הנחשב עילוי באופן יוצא דופן, מקובל כי הורי הכלה (אשר יכולים להרשות זאת לעצמם) משלמים את מלוא סכום רכישת הדירה.³⁴

אז מהו היקף ההשתתפות של ההורים החרדים ברכישת דירה עבור ילדיהם? התשובה כמובן אינה אחידה. אולם, לאחר ניתוח הממצאים ומידע ממקורות נוספים ניתן לשרטט טווח רחב שנע בין 100 ל-800 אלף שקלים. זוגות מעטים מאוד אינם נוהגים להשתתף כלל בהוצאות רכישת הדירה, ומן הסתם רק זוגות אמידים במיוחד יכולים להרשות לעצמם רכישת דירה במיליון שקלים ומעלה עבור כל אחד מילדיהם. המספר שעלה באופן מובהק אצל כלל המרואיינים נע בין 250 ל-400 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבת, ו-100 עד 150 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבן.

כך למשל סיפר שוקי, אב לשמונה ילדים:

אני עוד מכניס 10,000 שקלים. יש לי אח שהוא אברך, וכל ההכנסה שלו היא 2,100 שקלים גג. עכשיו הבת שלו התארסה, הוא התחייב 400 אלף שקלים. אמרתי לו – תגיד לי אתה בסדר, איך התחייבת 400? הוא אמר לי – הלכתי לרב... [אחד מן הפוסקים בעיר] והוא אמר לי ש-400 אלף אפשר להתחייב.

ממרואיין נוסף, מאיר, אב לתשעה ילדים, ביקשנו לנסות להעריך את הסכום שישלם עבור רכישת דירה לבתו שתגיע לפרקה בקרוב. וכך הוא השיב:

אני יכול להתנסח בצורה כזאת – האם יהיו בחורים שיהיה לי שווה לשים

שהחתן מתעתד לשקוע בלימוד התורה. לקונוונציה זו מקורות קדומים בקהילות הגולה, שם ה'גבירים' היו משיאים את בתם ל'עילויים' המתעתדים להיות רבני קהילות ובתמורה מתחייבים לממן את כל צרכם למשך מספר שנים קצוב. יצוין כי קיימת ביקורת פנים-חרדית על תופעה זו, אך למרות זאת, התופעה ממשיכה להתקיים.

34 בתוכנית הטלוויזיה 'פנים אמיתיות', פורסם תחקיר של העיתונאית דידי שור ('שוק החתנים החרדי – כמה עולה חתן חרדי', 2017) ולפיו קיים דירוג ביקוש בין הישיבות השונות: ככל שהישיבה של החתן המיועד יוקרתית יותר, כך עולה המחיר שהורי הכלה ישלמו עבור רכישת הדירה לזוג המיועד. הסכומים שתוארו בתוכנית נעו בין 250 ל-800 אלף שקלים. נציין כי הכתבה אכן מציגה מקרים קיימים, אך כפי שנציג בפסקאות הבאות, מן המחקר עלה טווח מחירים נמוך יותר.

עליהם 600-700 אלף שקל? התשובה היא שכן. האם זה יקרה בסוף?
אני מניח שזה יהיה סביב ה־500 אלף.

יודגש כי סכומים אלו מאפיינים בעיקר את הזרם הליטאי בחברה החרדית וכן חלקים מן הספרדים והחסידים. לעומתם, פלחים גדולים מן הזרמים הספרדיים והחסידים נוהגים להשתתף ברכישת הדירה לילדים בסכומים נמוכים יותר – כ־100 עד 300 אלף שקלים – ללא הבדל משמעותי בין המגדרים.

בעבר, ההבדלים בין העדות והזרמים היו משמעותיים יותר, והקהילות החסידיות (כש'גור' היא החלוצה שבהן) היו רוכשות עבור ילדיהם דירות זולות ביישובים מרוחקים כגון קריית גת וערד (ראו למשל וסרמן, 2015; זיכרמן, 2017). בשנים האחרונות, המאופיינות במחירי דיור מאמירים, גם ההורים הליטאים חדלו מלרכוש עבור ילדיהם דירות במרכז הארץ, ופרויקטים חרדיים-ליטאיים החלו 'להתפשט' בערי פריפריה כמו חריש, עפולה וקריית אתא.

רציונל ואידיאולוגיה

ההסבר הרשמי העומד בבסיס ההשתתפות הכספית של הורי המשודכים ברכישת דירה, כרוך בדוקטרינת 'חברת הלומדים', היינו בתפיסה החברתית הבסיסית הגורסת כי על הגבר להשקיע את חייו בלימוד התורה. על מנת שהחתן יוכל להקדיש את חייו לתורה מתוך רוגע, מבלי שרובץ על גבו עול כלכלי בדמות רכישת דירה או תשלום דמי שכירות גבוהים, הורי הכלה כמו גם הוריו שלו מוכנים לסייע ברכישת דירה, אף למעלה מיכולותיהם.³⁵ באחת ההרצאות שנמסרה בכנס כלכלה חרדי שאורגן על ידי 'גמ"ח יד שמשון', הסביר הרב קסלר – רבה של העיר מודיעין עילית, כי גדולי ישראל לא המליצו על תוכנית שבה כל ילד ידאג לעצמו כחלופה למצב הנתון שבו האב "דואג לעשר דירות עבור ילדיו". אילו האברך הצעיר היה נדרש לרכוש דירה בכוחות עצמו, ולשלם משכנתא עצומה, הדבר היה משנה את צורת החיים החרדית ומוביל למיעוט מספר תלמידי החכמים. וכשם שהורים לא מעוניינים שילדיהם יסתובבו

35 בהערת אגב נציין כי לקונספציה זו עשויה להיות השלכה מרתקת: כיצד מגיבים הורי הכלה כאשר מתברר להם שהחתן – הלומד הפוטנציאלי, שעבורו השקיעו את מיטב כספם – בחר 'לנשוש' את הכולל ולצאת אל שוק העבודה? ראו על כך עוד בכתבה של היום, המקום, 2020.

ברחובות קודם החתונה על מנת לפרנס את עצמם במקום ללמוד בישיבה, כך הם לא מעוניינים שאחרי נישואיהם הם יעזבו את הכולל ויצאו להשיג פרנסה. זו ההוראה של גדולי ישראל.

כדי להעמיק בסוגיה זו ובהבנת התפיסה העומדת מאחוריה, המרואיינים שהשתתפו במחקר נשאלו בין היתר: "מדוע לדעתך ניתנת חשיבות כה רבה במגזר החרדי לרכישת דירה עבור הילדים הנישאים?"

לצד ההסבר הרשמי והמקובל אשר תיארו קודם, מהראיונות עלו גם הסברים אחרים. מרואיינים אחדים ציינו שלידם מדובר בקונספט חסר היגיון. כך אמר מני, בן 49 ואב לחמישה: "זו נורמה חברתית ותו לא. הלוואי שמישהו ינפץ את זה, אבל בינתיים זו נורמה חברתית מקובלת. אין בזה שום היגיון.. איך זה התחיל? צריך לשאול חוקרים היסטוריים שאני לא שייך אליהם". גם שרה, בת 50 ואם לשמונה, העידה שלא לגמרי ברור לה מה הרציונל העומד מאחורי הנורמה המקובלת: "לא בטוח שאני יודעת להסביר את זה. זאת אומרת, אני יודעת לדקלם את ההסבר, אני לא מפגרת. אבל לא בטוחה שאני מבינה את זה".

מאיר, אב לתשעה, סיפק תשובה מנומקת יותר, וטען כי לדעתו ההורים החרדים דואגים לצאצאיהם יותר מההורים החילונים:

אני מאמין שכשהילד שלי במצוקה כלכלית נגיד, זה הרבה יותר יטריד אותי מאבא חילוני. אבא חילוני בטח יגיד לילד שלו – שישתדר. יכול להיות שזה גם נובע מכך שאנחנו בסופו של דבר מגדלים [את הילדים] באופן פחות עצמאי מאשר החילונים, וזה אולי המחיר של זה באיזשהו מקום... הילדים אצלנו יותר תלתיים. ילד חילוני, בגיל 15 הוא כבר פחות תלוי בהורים, אז ממילא מערכת היחסים כבר נמצאת במקום אחר. אני נסעתי עם הבן שלי באוטו בשבוע שעבר, והייתה לי איזושהי תחושה שקצת קשה לו כלכלית... הבן נשוי, ואשתו מרוויחה, אבל יש לו משכנתא, והיא עלתה מאוד כי הוא קנה דירה גדולה מאוד, כי הוא רצה לבנות יחידה לבנות יחידה [יחידת דיור]. יש לו משכנתא גדולה והוא צריך לשלם. אני קפצתי באותו רגע ואמרתי לו: תגיד לי, אתה חושב שאני יכול לעזור לך?

בהמשך דבריו, הסביר מאיר שהקשר הקרוב מתבטא גם בעזרה הדדית בין

ההורים לילדים, ומכאן ההשתתפות יוצאת הדופן ברכישת הדירה:

סביר להניח שמערכת היחסים שלי ושל הבן שלי, שהוא בן 23 או 24, כמעט 25, המערכת שלנו יותר קרובה מילד חילוני בן 25 ביחס לאבא שלו. ולמערכת הקרובה יש יתרונות מאוד מאוד גדולים, ברמת הקשר, ברמת הקרבה, ברמת זה אפילו חס ושלום שכשאתני אצטרך אותו הוא יהיה שם. ואני לא בטוח שלילד החילוני זה ככה בכלל. אבל זה הדדי, גם כשהוא יצטרך אותי אני אהיה שם. כשאתה בא לבתי חולים, ואני ראיתי את זה בעיניים כשלויותי את שני ההורים שלי, ואתה מבקר שעות אצל אבא שלך, וזה שלידו לא רואה פנים, לא של נכד לא של ילד... אצלנו יש תורנות ולא נניח את אבא שלי רגע לבד בבית החולים, גם כשהוא מורדם ומונשם. ומערכת היחסים הזאת נובעת באיזשהו מקום מכך שאנחנו במקום אחר. כן, אני יכול להגיד לך שכשאתני מלווה את הילדים שלי לפגישות, אני מאוד רוצה לתת להם עצמאות, אבל אני תמיד משאיר להם את האפשרות להתייעץ איתי, והם מספרים לי המון פעמים ניואנסים קטנים ומתייעצים איתי עליהם, ומאוד חשובה להם הדעה שלי. ואני לא בטוח שבחור חילוני בן 23 נמצא באותו מקום. אז יש לזה חיסרון קצת של תלותיות, אבל יש לזה יתרון של קרבה... המערכת הזאת יוצרת גם מחויבות, ברור. חלק מהמחויבות זו הדאגה...

לצד ההסברים הערכיים, מן הראיונות עלו גם הסברים 'כלכליים'. כך למשל לוי, בן 48 ואב לחמישה, ציין את ההיבט החינוכי שטמון בסיוע ברכישת הדירה:

זה התחיל מזה שמחתנים את הילדים בגיל מאוד צעיר, בלי מקצוע ובלי הכנסה, וזה אומר שאתה זורק אותם לרחוב, אתה בעצם מוציא ילד מהבית לרחוב. אם ההורים רוצים שהילדים יצליחו לבנות זוגיות בסיסית, הרי הדבר הראשון והבסיסי שזוג צריך הוא קורת גג. משם זה מגיע... אני חושב שזה מכניס את הזוג על ההתחלה למוד [mode] של חיסכון. זאת אומרת, אם הזוג היה חי בשכירות, וחי בלה-לה-לנד, אז שלום על ישראל. כאן הם משלמים משכנתא כל חודש, ויש כאן גם השקעה כלכלית מטורפת, בסוף נדל"ן הוא אחת ההשקעות הטובות בעשרים שנה האחרונות.

הסבר כלכלי נוסף שהגיע ממספר מרואיינים, הצביע על מחירי השכירות הגבוהים בארץ: "בארץ אין דירות להשכרה לטווח ארוך... פה מחירי השכירות מאוד גבוהים, וגם אין שום יציבות במגורים בשכירות, אז לכן גם השתרש שזה [רכישת דירה] עוגן". תשובות דומות עלו מכמה מן המרואיינים, והותירו את הרושם כי ההורים החרדים מבקשים 'יציבות כלכלית בסיסית' עבור ילדיהם, ומגורים בשכירות, על כל המשתמע מכך, אינם עונים על שאיפה זו. נראה כי דווקא המעמד הסוציאקונומי הנמוך המאפיין את המשפחות החרדיות, בוודאי הצעירות שבהן, מדרבן אותן להשיג את היעד הנדל"ני אשר יכול להקנות להן ולילדיהן יציבות כלכלית בסיסית.

בספר 'בית פלוני לפלוני' (רוזנבלט, תשפ"ד) הציע המחבר הסבר המשלב מניע כלכלי וערכי. לדבריו, מחירי השכירות הגבוהים מקשים מאד על האב להמשיך וללמוד. עול התשלום של אלפי שקלים מדי חודש לא מניח לו פניות ללמוד תורה כפי שראוי היה. אומנם, רכישת דירה מצריכה גם תשלום לא מבוטל למשכנתא מדי חודש, אך תשלומים אלו יסתיימו ביום מן הימים, ההורים עוזרים כשמדובר במשכנתא (להבדיל משכירות), וגם, "פסיכולוגית אתה חש שאתה משלם לעצמך בעצם". המחבר הוסיף כי יש לרכוש דירה במקום שקיימת בו קהילה חרדית, והסמך לכך את המשנה ממסכת אבות – 'איני דר אלא במקום תורה' (אבות, ו, ט). לדבריו: "עלינו כהורים בהווה ובעתיד לילדים נשואים, להפנים כי במובן זה, האחריות של ההורים היא גם לאחר נישואיהם, שימשיכו את השושלת הנפלאה מהר סיני".

בין הבטחות לביצוע

אחד המרואיינים סיפר את הבדיחה הבאה:

חתן צעיר הגיע לפגישה עם המשודכת, וכנהוג, טרם הפגישה שוחח עם אביה. שאל האב: איך אתה מתכוון לפרנס את ביתי?

"ה' יעזור", הוא ענה.

והיכן תשכן אותה ואת הילדים?

"ה' יעזור", הוא ענה.

ואיך תממן את צרכיהם ואת הלימודים שלהם?

"ה' יעזור", הוא ענה.

ובהמשך כשתצטרך לחתן אותם ולרכוש עבורם דירות?

"ה' יעזור", הוא ענה.

חזר האב למטבח ואמר לאשתו: הבחור נחמד בסך הכל, אין מה לומר, רק

דבר אחד לא הבנתי – למה הוא חושב שאני הקדוש ברוך הוא?

כפי שתיארנו לאורך הפרק, וכפי שעלה גם מתשובת האב בבדיחה, ההורים החרדים מתחייבים לרכוש דירה לצאצאיהם. אך האם הם אכן עומדים בהתחייבות?

יששכר, אב ל-15 ילדים, תיאר באוזנינו את התנהלותו של שכנו, אותו הוא מכיר היטב. השכן התחייב לתת לבתו וחתנו כ-350 אלף שקלים עבור רכישת דירה. לאחר מספר חודשים שבהם לא מימש את התחייבותו, פנה אליו אבי החתן ושאל מדוע אינו מקיים את הבטחתו. השיב אותו שכן: אני חונכתי על האידיאה שהקדוש ברוך הוא עוזר לחתן את הילדים. התשלום עבור הדירה צריך להישלח משמיים בדרכי כל שהיא. המתנתי מספר חודשים לעזרה שמיימית זו, וכיוון שזו לא הגיעה, אני חש כל אשמה. אדרבה, את האשמה יש להפנות לקדוש ברוך הוא.

יששכר, שכאמור מכיר את האירועים מכלי ראשון, העיד כי שיג ושיח זה נמשך אצל אותו שכן גם כאשר חיתן את הילד השני ואת הילדה השלישית. בכל פעם חזר האיש על טיעונו כי הוא התחייב על סמך ההנחה שהקדוש ברוך הוא יעזור לו לשלם את התחייבותו. כאשר ביקש האיש לחתן את ילדתו הרביעית, השמועה על התנהלות זו פשטה בין השדכנים, והוא הבין עד מהרה כי התנהלות זו לא תוכל להימשך. הוא החליט להצהיר כי מכאן ואילך אין הוא מתחייב מאומה.

מסיפור זה עולות תובנות רבות, ולחלקן נתייחס בהמשך הפרק. אולם המסקנה הישירה העולה מן הסיפור היא כי ישנם הורים חרדים המתחייבים לשלם סכומים ניכרים עבור ילדיהם, אך כאשר הם נדרשים לממש את התחייבותם – הם משתמטים ממנה.

היקפה של תופעה זו אינו ידוע. להערכתנו לא מדובר באחוזים גבוהים במיוחד מתוך ההורים,³⁶ אך דיווחים על אירועים כאלו חזרו לא פעם בראיונות. כך למשל סיפרה גילי, אם לשמונה ילדים:

תשמע, אני התחייבתי סכום גבוה ואני מתכוננת לשלם אותו. כי אני כזאת. אני לא מהסוג הזה שמתחייב ולא מקיים. אבל אני ממש ממש מבינה את אלו שלא. סליחה, אל תעשה פרצוף; מה אתה רוצה שנעשה? שאני אשאיר את הבת שלי רווקה בבית? שאני אמצא לה בחור גרוע, מישיבה חלשה שאני לא יודעת מה? אז משקרים, כן. מה אפשר לעשות? להיות צדיקים לא מתאים למי שרוצה להישאר חלק מהציבור החרדי ולקבל בחור רציני. אם אתה מחפש בחור שלא לומד ברצינות, שיצא לעבוד – זה משהו אחר. שם אתה לא צריך להתחייב כלום או שעושים חצי-חצי. אבל אני רוצה לבת שלי – וגם היא רוצה – בחור שלומד. לבחור כזה צריך להתחייב 300-400 אלף שקל. מה עדיף, שאני אשאיר את הבת שלי שתזדקן בבית? אני מבינה מאוד את אלו שמתחייבים ולא משלמים. אין להם ברירה.

עדויות אחרות תיארו עיכוב משמעותי בתשלום. כלומר, ההורה אומנם שילם את התחייבותו, אולם הוא עשה זאת לאחר מספר שנים, כאשר הדבר התאפשר לו, ולא במועד שהתחייב אליו.

לסיכום, רוב המרואיינים סברו כי הנורמה החברתית שלפיה ההורים רוכשים דירה עבור הזוג הצעיר נובעת מהרצון לאפשר לחתן המיועד לשקוד על תלמודו ללא דאגה כלכלית, ובכך להמשיך את השושלת הביך-דורית. לצד הסבר פורמלי זה, עלו הסברים נוספים, חלקם ערכיים וחלקם כלכליים. כך למשל נטען כי הקשר בין ההורים לילדיהם במגזר החרדי הדוק במיוחד, ועל כן הוא דורש מחויבות גם מצד ההורים, וכן הוזכרו מחירי השכירות הגבוהים

³⁶ אין לנו כל יכולת להעריך את היקפה של התופעה. אחד מן המומחים הכלכליים החרדיים שעבר על המחקר לפני פרסומו ציין כי לדעתו הערכתנו את המקרים באחוזים בודדים היא הערכת חסר, והוא משער כי היקף התופעה עומד על כ-10% מהאוכלוסייה החרדית לכל הפחות.

בישראל ועובדת היותו של הזוג הצעיר חסר כל. מן הראיונות עלה כי ההורים החרדים, אולי דווקא בשל המעמד הסוציאל-אקונומי הנמוך במגזר החרדי, שואפים לספק לילדיהם יציבות כלכלית בסיסית, וזו מתורגמת לרכישת נכס נדל"ני עבורם. הצורך העז לרכוש דירה מוביל לעיתים לכך שבשעת סגירת התנאים ההורים מתחייבים לשלם סכומים גבוהים עבור רכישת הדירה, אך הם אינם מסוגלים לעמוד בהתחייבות. בחלק הבא נבחן כיצד מכסים ההורים את ההוצאות הנובעות מאותן התחייבויות.

כיסוי הוצאות רכישת הדירה: דרכי התמודדות

תכנון לטווח ארוך

יחיאל, אברך כולל כבן 35 ואב לארבעה, פתח את השיחה איתנו בהיגד הסוציולוגי הבא: "אני אסביר לך איך זה נבנה. בחור חרדי שמתחתן, יום אחרי החתונה שלו, בתוך השבע ברכות – הוא חושב על היום שבו הוא צריך לחתן את הילדים שלו. זה יותר מתכנון לטווח ארוך, זו התנהגות של חיים היום עבור הטווח הארוך". מרואיינים רבים נוספים תיארו דברים דומים, וציינו כי כבר בתחילת דרכם המשותפת, ההורים החרדים מתכוננים לרגע החשוב שבו יצטרכו לממן את נישואי ילדיהם.

כך סיפר מוטי, בן 22 ואב לילדה: "בעוד חמש שנים, כשחמי יסיים לשלם את מה שהבטיח לנו, אני אגדיל את ההחזר החודשי של המשכנתא של הדירה. במקביל אני רוצה לחסוך כסף ולסגור חלקים ממנה כדי שאגיע לחתונות של הילדים כבר אחרי המשכנתא". מדובר בבחור צעיר, שנישא לפני כשנה וחצי, אך כבר בשלב זה הוא מתכנן היטב את שנותיו הבאות על מנת שיוכל לחתן את ילדיו לכשיגיעו לפרקם.

כיצד מתבצע תכנון זה?

יחיאל שהוזכר לעיל תיאר את הבסיס לאותו תכנון ארוך טווח:

אני מכיר אברכים רבים שיש להם רכב פשוט והם היו רוצים רכב חדש, אך

חשוב להם יותר לחסוך את הכסף הזה עבור הילדים שלהם. יכול להיות גם אברך שאין לו רכב בכלל, אבל אין לך מושג כמה כסף הוא חוסך. הנופשים שלהם מסתכמים בהחלפת דירה עם בן דוד מאופקים, כי את הכסף הזה הם חוסכים עבור הילדים. אני מתכוון להגיד לך שהם בונים את כל מערך החיים שלהם לפי זה. אברכים בגיל שלי חיים ככה. חיים בדירה פשוטה ואת כל הכסף מקדישים לילדים.

מה עושים עם הכסף שנחסך? כיצד שומרים עליו ואפילו משבחים אותו לקראת נישואי הילדים? אחת התשובות שעלתה בראיונות פעם אחר פעם היא רכישת דירה נוספת כהשקעה עבור העתיד. לא מעט אברכים משלמים במקביל למשכנתא שלהם או לקראת סופה, משכנתא נוספת עבור דירה שרכשו באזורי פריפריה (אשקלון, קריית גת, נהריה, טבריה, קריית ביאליק וכדומה). את המשכנתא הזו הם משלמים בעזרת דמי השכירות שהם מקבלים מסטודנטים או זוגות צעירים המשתכנים בדירתם. אברכים בעלי תושייה מצליחים אף לרכוש יותר מדירה אחת. כך למשל סיפר יחיאל כי אחד מחבריו – ראש כולל הנראה אדם פשוט למדי, שאין בבעלותו אפילו רכב – מחזיק בארבע דירות אשר רכש בפריפריה. צעיר זה, בשנות השלושים לחייו, הינו כאמור בעל יוזמה, וחלק מן הדירות שרכש חולקו על ידו למספר דירות קטנות – פעולת בנייה שהגדילה את התשואה מהן באופן משמעותי.

כמובן, לא כולם בעלי יוזמה נדל"נית כראש הכולל הנ"ל, אך תופעת רכישת הדירה הנוספת היא תופעה רווחת בחברה החרדית. קשה לאמוד את היקף התופעה באמצעות נתונים מנהליים, שכן חלק מן הדירות נרשמות על שם הילדים או קרובי משפחה. המרואיין יחיאל, שהוזכר לעיל, ציין כי הוא מעריך שתופעה זו קיימת בקרב כ-20% מכלל האברכים.

זאבי, עד לא מכבר אברך וכיום עוסק ב'קירוב', הוא אב לשתי בנות ושני בנים. בשיחה עמו תיאר כיצד הוא מתכנן להתמודד עם רכישת הדירות לילדיו כאשר יגיעו לפרקם: "על שני הבנים שלי לא אצטרך כמעט לשלם, אלא הצד השני יעשה זאת, כנהוג. עבור שתי הבנות, רכשתי דירה לפני 12 שנים בנהריה, והיא שווה כיום מיליון שקלים. בימים אלו אני מסיים את המשכנתא עבורה. כל בת תקבל אפוא 500 אלף שקלים".

מרואיין אחר סיפר על גיסו, שקיבל מהוריו דירה בשווי 600 אלף שקלים. גיס זה התגורר בשכירות בדירה פשוטה באזור המאופיין ברמה סוציו-אקונומית נמוכה. דמי השכירות של הדירה עמדו על כ-3,000 שקלים. את דירתו המקורית מכר, ואז רכש דירה יקרה יותר והשכיר אותה. חלפו כמה שנים, וגם את הדירה הזו מכר, ושוב רכש דירה יקרה יותר. וכך כעבור 20 שנים של קנייה ומכירה, הגיס מחזיק כיום בדירה בקומה גבוהה במגדל יוקרתי בירושלים, והוא משכיר אותה ב-12 אלף שקלים בכל חודש. הוא עצמו, אגב, עדיין גר באותה דירה פשוטה שנכנס אליה ביום חתונתו.

שני מרואיינים אחרים דיווחו גם כן על רכישה מוקדמת של דירה נוספת עבור ילדיהם, ומכירת הדירה כדי לממן את חתונת הילדים, אלא שאף נותר להם עודף מן המכירה, וזה משמש אותם לצורכי היום-יום. דיווח זה מתקשר לנאמר בפרקים הקודמים באשר למקורות לצמצום הפער שבין ההוצאות להכנסות.

דוגמאות לתכנון מוקדם וארוך טווח הופיעו גם בדמות דיווח על ירושה שהגיעה בפתאומיות מ'דודה עשירה שמתה',³⁷ קרן השתלמות שנפתחה לפתע ועוד, כאשר במקום 'לבזבז' את ההכנסות הבלתי צפויות הללו עבור נופש, רכישת רכב או שדרוג הדירה, ההון נשלח מיד לתוכנית חיסכון עבור רכישת דירות לילדים בבוא היום. אירועים 'ניסיים' אלה אינם רבים, אך ההתנהלות אל מול אירועים אלה משתקפת את תופעת התכנון ארוך הטווח.

הצטרפות מוקדמת לתוכניות הגמ"ח המרכזיות

בחברה החרדית פועלים מספר גמ"חים גדולים, בעלי מחזור כספי של מאות מיליוני דולרים. שניים מהם הם 'הגמ"ח המרכזי' וגמ"ח 'יד שמשון'. שני גמ"חים מרכזיים אלו מפעילים תוכניות מיוחדות למימון נישואי הילדים, המכונות 'תוכנית הורים' ו'תוכנית עזר נישואין' (בהתאמה). כיצד פועלות תוכניות אלו? בקצרה, ההורים תורמים יחידה אחת או יותר של תרומה חודשית. משמעותה של 'יחידה' היא תשלום חודשי על סך 40 שקלים. מספר התשלומים (הפעימות)

37 השימוש בדוגמת 'הדודה העשירה שמתה' מופיע על מנת להבדיל אותה ירושת ההורים, כלומר הסב והסבתא. לאלו ייוחד תת-פרק נפרד גם בשל העובדה כי לאור תוחלת החיים הגבוהה בישראל, הילדים (הדור השני) נהנים מהירושה, לרוב, רק לאחר שכל ילדיהם (הדור השלישי) כבר נישאו.

נע בין 100 ל-200, כך שסך התרומה מגיע לכדי כ-5,000 שקלים ליחידה. כאשר הילד מגיע לגיל הנישואין הוריו זכאים להלוואה של 40,000 שקלים לכל יחידה. ניתן להצטרף למספר יחידות לכל ילד, כך שסכום ההלוואה עשוי להגיע עד ל-240 אלף שקלים לכל ילד. את ההלוואה ניתן להחזיר ב-50 או אף 100 תשלומים שווים. בנוסף, חלק מהתרומה מוחזר לזוג הצעיר כמענק (כ-2,500 שקלים ליחידה).

בתוכנית קיימים מספר מסלולים, אך חידושה הגדול הנוגע לענייננו הוא הצעת המוסד להורים לרשום את הילדים לתוכנית בגיל מוקדם מאוד, לכל המאוחר בגיל שלוש. הנה ציטוט מתוך דף הבית של הגמ"ח המרכזי:

במקרים רבים פונים אנשים ששמעו על רעיון הגמ"ח בשלב מאוחר מדי, עבור ילדיהם שמעל גיל שלוש, בשעה שעל פי תוכנית הגמ"ח כבר אין להם אפשרות להצטרף, ושומעים בצער רב שאיחרו את המועד ולא יוכלו לצרף את ילדיהם לתוכניות הגמ"ח. רבים שואלים מדוע אפשר להצטרף רק עד גיל שלוש. התשובה על כך נעוצה במחויבות העמוקה של הגמ"ח לתוכנית הכלכלית שהותוותה בראשית הדרך ועל פיה ישנה הגבלת זמן למועד ההצטרפות³⁸

הנתונים של 'הגמ"ח המרכזי' מרשימים. הוא פועל כ-19 שנים, הלווה עד כה 2.5 מיליארד שקלים, ולא פחות מ-40 אלף ראשי בתי אב מנויים ל"תוכנית ההורים" הנ"ל. גם הגמ"חים האחרים נותנים מענה רחב ללקוחותיהם. 'יד שמשון' למשל מדווח על מחזור של מאות מיליוני שקלים מדי שנה,³⁹ וגם הוא נותן מענה לאלפי בתי אב בעיר מודיעין עילית. הגמ"ח אינו מעניק את כספו בחינם, כמובן, אך הלווים נהנים הן מזמינות מיידית של ההלוואה, הן מהחזרים ללא כל ריבית והן מפריסת תשלומים נוחה.

קסיר ורומנוב (2017) התייחסו לתודעת החיסכון השלובה באורח החיים החרדי, והזכירו את הדעה המקובלת בקרב הפוסקים כי ניתן לחסוך את כספי

38 הגמ"ח המרכזי – גמ"ח לבית בישראל ע"ר. באתר הגמ"ח מופיעים פרטים רבים אודות מסלולי הגמ"ח, החזרים ותכניות כמו גם התייחסות רבנית לשאלת איסור הריבית העלולה לצוץ בהלוואה מן הגמ"ח תמורת תרומה.

39 שיחה של מנכ"ל הגמ"ח עם עורכי המחקר.

המעשר⁴⁰ ולהשתמש בהם להשאת הילדים. הפרשת מעשר מההכנסות לצדקה נהוגה בחברה החרדית בכל מקרה, ועל כן האפשרות לחסוך כספים אלו (בקופת גמ"ח או בחסכונות אחרים) לשם השאת הילדים בעתיד מהווה תמריץ נוסף לחיסכון. ואכן, מספר מרואיינים לא גדול, דיווח על הפרשה חודשית קבועה של עד אלפי שקלים המיועדים אך ורק לחיסכון עבור נישואי הילדים.

דפוס התכנון לטווח ארוך קיים אפוא אצל חלק גדול ממשקי הבית החרדיים בכל הנוגע לנישואי הילדים, אך כפי שתיארנו בפרקים הקודמים – דפוס זה כמעט שלא בא לידי ביטוי בתחומים אחרים. מה המקור לשונות זו? מדוע דווקא נישואי הילדים מניעים את ההורים לאמץ התנהגות כלכלית מתוכננת וארוכת טווח? מן הממצאים עולה כי תחושת החובה העזה המוטלת על ההורים להשיא את ילדיהם, ובעיקר את בנותיהם, וההבנה כי הדבר לא יתאפשר ללא השתתפות משמעותית ברכישת דירה (כפי שתואר בראשית הפרק), מאלצת אותם לפתח תוכניות ארוכות טווח על מנת לא לשלם מחיר יקר בדמות עיכוב השידוך. "אתה רוצה שהבת שלי תלבין את שערותיה על הספה בסלון אצלי בבית?" הוא ציטוט רווח ברחוב החרדי, או כמו שאמרה גילי כאשר הצדיקה את ההורים שמתחייבים לסכומים גבוהים בעת 'סגירת השידוך' אך אינם מסוגלים לעמוד בהתחייבותם: "מה עדיף, שאני אשאיר את הבת שלי שתזדקן בבית? אני מבינה מאוד את אלו שמתחייבים ולא משלמים. אין להם ברירה". וכך גם הציטוט הסרקסטי מן הספר 'איך מחתנים ילדים': "האמת היא, שאפשר להבין את האב שהתחייב חצי מיליון שקל עבור בתו – אין מה לבוא אליו בטענות, בתו מתבגרת ואין לו ברירה". לכך יש להוסיף את ההיבט הדתי-חינוכי, הרואה בהורים גוף הנדרש לדאוג שילדיו ימשיכו את המורשת הדתית, כאשר הביטוי המרכזי לכך הוא מן הסתם נישואים והקמת דור המשך (ראו על כך אצל היון, 2022; ואצל רוזנבלט, תשפ"ד); "עלינו כהורים בהווה ובעתיד לילדים נשואים, להפנים כי במובן זה, האחריות של ההורים היא גם לאחר נישואיהם, שימשיכו את השושלת הנפלאה מהר סיני" (רוזנבלט, שם, עמ' 10).

לסיכום, אחד המאפיינים של משקי הבית בחברה החרדית הוא התכנון לטווח ארוך בכל הנוגע לנישואי הילדים. ההורים עורכים חישובים ותוכניות ארוכות

40 מעשר הוא הנוהג להפריש עשירית מההכנסות לצדקה.

טווח עבור מימון נישואי ילדיהם בשלב מוקדם מאוד, ואף מיד לאחר הולדתם. התכנון מתבטא גם בחיים בצניעות והפניית משאבים מזדמנים לחיסכון, אך גם פעולות אקטיביות כגון רכישת דירה להשקעה באזור פריפריה והצטרפות מוקדמת לתוכניות גמ"ח ייעודיות. תכנון זה מהווה לכאורה אנטי-תזה של הסתמכות על נס, אולם גם בסוגיה זו, לא מעט מרואיינים תיארו מהלכים שונים בתוך תהליך זה כהתערבות ניסית (כגון עליית מחירי הדירות שרכשו להשקעה). עם זאת, אין ספק כי אלמנט תכנוני זה בולט בייחודו, ומהווה ניגוד להתנהלות של האוכלוסייה החרדית בתחומי חיים אחרים.

משכנתאות, הלוואות וירושות

בתחילת הפרק הוצג סיפורו של האב שהתחייב לשלם 350 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבתו, אך לאחר החתונה התנער מהבטחתו וטען כי חונך על האידיאה שהקדוש ברוך הוא עוזר לחתן את הילדים, ומשזה לא סייע בידו – הוא לא חש כל אשמה בכך. את המעשה הסוריאליסטי הזה סיפר לנו אחד מהמרואיינים, יששכר, וביקש להדגיש בעזרת הסיפור את התובנה החשובה:

הסיפור הזה מלמד אותנו מה לא לעשות. זו לא הסייעתא דשמיא שעליה מתכוונים כשאומרים 'הקדוש ברוך הוא עוזר'. לא יורדת יד מהשמיים ונותנת לך כסף. כשאומרים שהקדוש ברוך הוא עוזר, הכוונה היא שאני לוקח על עצמי חובות ואני מוכן להתמודד עם זה. אני מודע לכך שאני נכנס לחיים אחרים. אני נכנס לזה במודע ומתוך ידיעה שאני נכנס לחיים של חובות. וכאן הקדוש ברוך הוא עוזר להתמודד עם החובות. לפני שחיתנתי ילדים לא ידעתי מה זה גמ"חים. לא הכרתי את זה בכלל. היום אני בתוך זה.

יששכר סיפר על הבת הראשונה שחיתן: "התחייבנו 250 אלף שקלים. סכום עצום בשביל הורים ל-12 ילדים, אבל שאלנו את אחד מגדולי הדור האם אפשר להתחייב על כזה סכום, והוא אמר שאפשר להתחייב. הניסוח שלו היה: "כמו שאתה לא רואה איך תשלם 100 אלף שקל, כך אתה לא רואה איך תשלם 250 אלף שקל. אבל אתה תצליח והשם יעזור". ומהיכן הגיעו 250 אלף השקלים? בשלב זה התערבה בשיחה רעייתו של יששכר, וסיפרה כי הם לקחו משכנתא

על הדירה שלהם, "זהו סכום השווה בערך עשירית ואולי אפילו פחות משוויה של הדירה שלנו, והבנק נתן לנו אותו ללא כל קושי". מאז חיתנו השניים עוד שישה ילדים: שלושה בנים ושלוש בנות. הבנות קיבלו מן ההורים סכום גבוה יותר, אך הסכום הממוצע לכל צאצא עמד על כ-250 אלף שקלים. גם סכומים אלו ניטלו כמשכנתא מן הבנק. בסך הכל עומדים חובותיהם של בני הזוג על קצת יותר ממיליון שקלים.

המספרים הללו נשמעים גבוהים, אך יששכר ואשתו אינם היחידים. בני הזוג דוד ושרה, הורים לשמונה ילדים, דיווחו על חובות בסך 1.6 מיליון שקלים. מספר זה אינו מפתיע לאור העובדה שלבתו הראשונה בלבד התחייב דוד לשלם סכום של כ-700 אלף שקלים. בשיחה שקיימנו עם דוד הוא סיפר, "עכשיו אני מופיע בבנק כפושט רגל כמעט. היום הבנק לא יאשר לי משכנתא. את המשכנתא האחרונה לבת שלי הם נתנו לי כי אני מנצל את כל המסגרות, עובר אפילו את הגבולות והדירוג שהם נתנו לי".

דוד סיפר שהבנק כבר רואה בו 'כמעט פושט רגל', אך המרואיינים האחרים הזכירו כי את דירתם שלהם (ששוויה נע בין 2.5 ל-3.5 מיליון שקלים) הם יכולים למשכן בכל פעם מחדש עבור אותם מאות אלפי שקלים. לרוב, הם אינם נזקקים למשכן את כל הדירה, שכן בין הילד הראשון לאחרון קיים פער ניכר של שנים, כך שבינתיים מוחזרות חלק מהמשכנתאות. מרואיינים אחרים דיווחו על סכומים נמוכים יותר, אשר לקחו מתוכניות הגמ"ח הגדולות שהוזכרו לעיל, או כמשכנתא מן הבנק על דירתם האישית.

כיצד מחזירות המשפחות את החובות העצומים, המסתכמים לא בפעם באלפי שקלים בחודש? תשובה נפוצה שעלתה בראיונות הייתה "אנחנו מגלגלים". מה הכוונה? יששכר שצוטט לעיל הדגיש שאדם המחזר את ילדיו מוכרח לדעת כי "הוא נכנס לחיים אחרים", כשהמשמעות היא שעליו 'לעבוד' מדי חודש בהחזר החובות. איך עושים זאת? מתרוצצים מגמ"ח לגמ"ח, מעסקה בלתי צפויה לעסקה בלתי צפויה, ממענק לא צפוי ממקום העבודה של האישה לקרן פילנתרופית שבחרה לסייע לאברכים באותו חודש. הסוד הוא, הסבירו כמה מן המרואיינים, לא להיבהל מהחוב החודשי הגבוה ולדעת 'לנהל' אותו; "הנה, החודש נתן לי חבר הלוואה בלתי צפויה של 30 אלף שקלים לטווח רחוק. כיסיתי

את החודש, ומה יהיה בהמשך? השם יעזור, אז יבוא הנס שלו", אמר ישעיהו, בן 60 ואב לשבעה ילדים – רובם כבר נשואים. "עליך לחלק את החוב לחלקים קטנים", הוא הוסיף, "כך שהחוב שלך אינו 400 אלף שקלים בבת אחת, ואפילו לא 30 אלף שקלים בבת אחת".

החוב החודשי במשפחה חרדית מגיע לעיתים קרובות לאלפי שקלים בחודש, וביחד עם ההוצאות החודשיות והפער בין ההוצאות להכנסות, הרי שעל על ראש המשפחה לכסות סכום לא מבוטל. עם זאת, כפי שתיאר ישעיהו, מדובר בסכום בר השגה:

נניח שעם הפער החודשי ועם החוב לכל הגמ"חים והבנקים, עליי להשיג החודש 20,000 שקלים על מנת לכסות את הפער. ואתה שואל ולא מפסיק לשאול איך אני משיג אותו? אבל בחודש שעבר השגתי גמ"ח של 40 אלף שקלים, כך שהוא כיסה לי לחודשיים את הפער, לא לחודש אחד. זאת אומרת שהחודש הזה לא הייתי צריך להשיג כסף לסגור את המינוס, אתה מבין? יש גם גמ"חים שמוכנים לתת לך סכום גבוה ולא מבקשים שתחזיר אותו כל חודש, אלא נניח הם רוצים את כל ה-50 אלף שקלים בבת אחת עוד שמונה חודשים. כשיגיע הזמן, בעוד שמונה חודשים, אני אסתדר בעזרת השם. עוד דבר, אל תשכח: חלק מהגמ"חים האחרים, החוב שלהם נגמר. הרי החוב לא ממשיך איתך לנצח. ואז אתה יכול להתפנות לקחת גמ"ח נוסף. גם ההוצאות על הילדים שהתחתנו יורדות כי עכשיו הם דואגים לעצמם ואתה לא צריך לדאוג להם.

אנחנו מקשים על ישעיהו: נניח שאת 20 אלף השקלים הללו הצלחת לכסות בחודש זה, אולם בחודש הבא התשלום גבוה יותר, שהרי לקחת גמ"ח נוסף. כלומר, החלוקה למאה תשלומים אינה מוסיפה סכום עצום לחוב החודשי, אולם עוד חוב קטן לגמ"ח ועוד חוב קטן גמ"ח מצטרפים בסוף לסכום ניכר. ישעיהו השיב:

כאן מגיעים הניסים שעליהם שאלת. כל חודש והנס שלו, כל חודש וההכנסות הלא מתוכננות שלו. לא רק בעיניי גמ"חים, שאתה מוצא פתאום הלוואה גבוהה לטווח ארוך, אלא גם בהכנסות. בוא ניקח למשל את 'בין הזמנים' האחרון. אתה יודע שאני ארגנתי שיעורי שחייה לנערים

ונערות בברכה ביער בית זית? ארגנתי הסעות, שכרתי מורות ומורים לשחייה, וזה הכניס לי עשרות אלפי שקלים במשך חודשיים בלבד. זה כיסה את הפער שאתה מדבר עליו. אגב 'בין הזמנים', אתה יודע שבבין הזמנים לפני שנה ארגנתי מתנפחים לילדים? שכרתי מתנפחים והעמדת אותם בשני מרכזים מסחריים. זה הכניס לי עוד 10 אלף שקלים. הדברים האלו שמגיעים פתאום מכסים את הפערים שאתה שואל עליהם. ושוב, חלק מהסכומים [מהתשלומים] החודשיים נגמרים.

במהלך הריאיון עם ישעיהו נכנס אחד מבניו הנשואים, והוא אישש את עדותו של אביו כשהוא מסתייע בדוגמה נוספת: "אמא עשתה לפני חודשיים שידוך. אבא נכנס, והיא הראתה לו את 8,000 השקלים שקיבלה, והוא נדהם ואמר: בדיוק מחר אני צריך להחזיר 8,000 שקלים לגמ"ח של פלוני!". מלבד האלמנט הניסי שבסיפור, ביקש הצעיר להדגים את ההתנהלות היום-יומית, הרגעת כמעט, שבהחזר החובות מדי חודש בחודשו. בפרק 3 כינינו את תופעות ניהול ההלוואות בשם 'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי', ודבריו של הצעיר מתארים בדיוק נמרץ את ההכרה של ראש משק הבית בצורך לשאת עליו את 'הזמזום' הזה. 'העבודה' בניהול חיים מן הסוג הזה אינה קלה, אך רבים מן המרואיינים תיארו ביטחון עמוק שסיועו של הקדוש ברוך הוא מובטח.

ההכנסות הבלתי צפויות שתוארו בהרחבה בפרק 4 רלוונטיות גם לנושא זה. עבודות לא צפויות (כמו בסיפור השידוך מן הפסקה הקודמת), הלוואות מזדמנות, פילנתרופיה ועוד, מסייעות בהתנהלות הבלתי קלה מול החובות הגבוהים. אחד החברים של יששכר סיפר לו כי הוא מחפש גמ"ח הלוואות, אך כזה שלא ידרוש ערבים, כיוון שלא נעים לו לפנות לבני משפחה וחברים שיערבו לו עבור החוב. "זה לא עובד ככה, עניתי לו", נזכר יששכר, "אתה צריך להיות מודע שאתה צריך לעבוד מדי חודש או מדי חודשיים על זה. אין מה לעשות, אלו חיים אחרים, ואתה כל הזמן צריך לעבוד עם אמונה. היום צריך עשר? מארגנים. זה לא לחיות את החודש, זה לחיות את היום".⁴¹

41 יששכר הזכיר את הסיפור המפורסם של הרב מבריסק שהחזיק ישיבה גדולה ואת הכסף עבור האברכים קיבל מתרומה שהגיעה כאשר נזקק לו, כלומר יום קודם התשלום. שבוע ואף ימים ספורים לפני מועד התשלום, סירב הרב לעשות כל ניסיון להשיג את הכסף מתוך אמונה אבסולוטית שכאשר

העבודה המדוברת כוללת גיוס כספים והלוואות בהיקפים משתנים, או כמו שסיפר שלמה, אב לשבעה: "אחד המחותנים שאל אותי: התחייבת הרי 100 אלף שקלים עבור הבן, האם הבעיה שלך היא להשיג את הסכום הזה או לשלם אותו? כשאמרתי לו שקשה לי להשיג את הסכום, כי לשלם אני אסתדר בכל חודש – הוא סידר לי מיד הלוואה של 100 אלף שקלים אצל מנהל גמ"ח שהוא הכיר בבני ברק, ואני משלם את זה מדי חודש. זה סוג של נס".

הסכומים הללו ש'מנוהלים' מדי חודש, מצטברים עם השנים ולעיתים עשויים להיות 'מכוסים' כאשר הסב או הסבתא הולכים לבית עולמם ומותירים ירושה. לאור תוחלת החיים הגבוהה בישראל, שתוצאתה המיידית היא שלרוב הסב והסבתא עדיין חיים כאשר נכדיהם נישאים, אין לירושה הפוטנציאלית משמעות בשלב נישואי הנכדים. יחד עם זאת, החובות המצטברים לאחר עשרות שנים של 'ניהול' חובות, עשויים 'להתכסות' בשלב מאוחר יותר בעזרת הירושה.

מ', לשעבר יועץ בארגון 'מסילה', דיווח על דפוס נוסף. את פרוצדורת רכישת הדירה על פי דפוס זה הוא תיאר באמצעות הדוגמה הבאה: דירה עולה מיליון שקלים. אבי הכלה לא יכול לקחת משכנתא מן הבנק כיוון שזה לא יאשר לו הלוואת ענק שתצטרף לחובותיו הקודמים. הפתרון: אבי הכלה מעניק לזוג כ-100 אלף שקלים במזומן עבור רכישת הדירה, וכך גם אבי החתן. הזוג הצעיר לוקח מן הבנק משכנתא בגובה 800 אלף שקלים: 400 אלף שקלים בני הזוג נוטלים על עצמם, ואת 400 אלף השקלים הנוותרים אבי הכלה מעביר ישירות לבני הזוג בתשלומים חודשיים.

לסיכום, בחלק זה ביקשנו להתחקות אחר דרכי ההתמודדות של הורים חרדים אשר התחייבו להשתתף ברכישת דירה עבור צאצאיהם בסכומים העומדים על מאות אלפי שקלים. דרך התמודדות ראשונה שמצאנו היא היעזרות בהלוואות ענק, לעיתים בדמות משכנתא מן הבנק על דירתם האישית, ולעיתים בדמות הלוואה בהיקף של עשרות ואף מאות אלפי שקלים מאחד הגמ"חים הגדולים. אפשרות נוספת היא משכנתא גדולה הניטלת על ידי בני הזוג הצעיר, כאשר

יצטרך את הכסף – הוא יופיע. פעולה מוקדמת יותר, סבר הרב, מיותרת ואפילו לוקה בחוסר אמונה. יששכר הודה שהרב מבריסק הוא אכן דוגמה לא מייצגת, שכן מדובר באדם גדול, אך הדגיש שבעיניו זהו מודל שיש לשאוף אליו.

ההורים משלמים להם באופן ישיר את התחייבותם. כפי שעלה מן הראיונות, סכומים אלה הופכים לתשלום חודשי קבוע העומד על אלפי שקלים בחודש (בקרב המרואיינים: כ-4,000 שקלים בממוצע לחודש). תשלום הזה, הדגישו המרואיינים, מגיע מתוך בחירה ומתוך הכרה כי הוא דורש אורח חיים מסוים. ראש משק הבית מנהל את התקציב החודשי, הדורש לא רק את החזר החוב אלא גם כיסוי את הפער החודשי, וכמה מן הדרכים למימון ההוצאות הללו הן הלוואות מגמ"חים, הלוואות מחברים והכנסות בלתי צפויות. הצלחתה של ההתנהלות הזו, הדגישו רבים מן המרואיינים, מיוחסת לנס ולסיועו של הקדוש ברוך הוא. כמו כן, לעיתים חוב שהצטבר במשך שנים רבות מצטמצם או מתכסה באמצעות כספי ירושה, שבירת קרן השתלמות או קרן פנסיה מעבודת האישה.

מכירת דירת ההורים

דרך נוספת למימון הוצאות רכישת הדירה היא מכירת דירת ההורים. כמה מן המרואיינים ציינו כי הוריהם מכרו את דירתם הממוקמת באזור יוקרתי ועברו להתגורר באזורי פריפריה, שם מחיר הדירה נמוך יותר. כך למשל סיפר אחד המרואיינים על הוריו שהתגוררו בשכונת הר-נוף בירושלים. את דירתם, עבורה סיימו לשלם את כל תשלומי המשכנתא, הם מכרו ב-4 מיליון שקלים, ותמורת סכום זה רכשו ב-2.5 מיליון שקלים דירה בעיר מודיעין עילית. את 1.5 מיליון השקלים העודפים שמרו עבור ההשתתפות ברכישת דירות לילדיהם.

באופן אירוני, לעיתים התשלום הגבוה של ההורים לבתם מאפשר לה ולחתנה לרכוש דירה בעיר מרכזית (למשל ירושלים, בצירוף משכנתא), ואילו ההורים עצמם נאלצים לגור בעיר 'פשוטה' יותר כמו ביתר עילית או מודיעין עילית. מעשה זה היה נפוץ יותר לפני כ-15 שנים, אז מחירי הדירות היו נמוכים במיוחד בערים מודיעין עילית וביתר עילית. כיום, כאשר עלו המחירים גם באזורים אלה, ההורים יעברו לרוב לערים רחוקות יותר – עפולה, קריית גת וכדומה.

מנחם, אב ל-11, סיפר כי התחייב לשלם כ-400 אלף שקלים עבור דירה לבתו הבכורה, כאשר הוא מודע לכך שיש אחריה עוד עשרה ילדים שיצטרך לחתן בבוא העת. במהלך הראיון הוא אמר:

מנחם: אני תמיד משתעשע במחשבה לקחת את הדירה שלי היום, למכור אותה ולחלק את הסכום לכל הבנות שלי.

מראיינים: אבל היכן אתה ואשתך תגורו?

מנחם: בשכירות, מה הבעיה. אני אשלם 4,000 שקלים לחודש, אבל אהיה פטור מלשלם את הסכומים הגבוהים עבור המשכנתא שאני צריך לשלם לכל אחת מהבנות.

מראיין נוסף, בניהו, אב לעשרה המתגורר בעיר מודיעין עילית, סיפר על שיחה שקיים עם אשתו בעניין זה:

ב'בין הזמנים' ישבתי וחשבתי עם אשתי אולי לעבור דירה לנחליאל. אתה מכיר? ההתנחלות, רחוקה מכאן רבע שעה נסיעה. נהייתה שם קהילונת חרדית-ליטאית. אנחנו מאוד חושבים על כל מיני דברים. אני לא צריך לקנות שם בית ענק, אני רק צריך שתהיה לי אפשרות לחיות בלי לחשוב כל הזמן איך מסתדרים. אנחנו חושבים כל הזמן מה לעשות. לא פשוט לנו. בפרט שזה רק השניים הראשונים שחיתנו ויש לנו עוד שמונה.

גיוס כספים

כאשר שוחחנו עם גורמים 'חילוניים' על שאלת יכולתם של ההורים במגזר החרדי לרכוש דירה לילדיהם, התשובה האינטואיטיבית של רבים מהם הייתה "הם כולם נוסעים לעשות 'שנור' באמריקה". תשובה זו אינה חפה מאמת, אך היא אינה מדויקת. איש מהמראיינים שלנו לא דיווח על פעולה מן הסוג הזה, אולם שניים מהם הזכירו זאת כתופעה אשר קיימת בעיקר אצל האוכלוסייה ה'ירושלמית' (צ'אלמרית) – חרדים המשתייכים לצאצאי היישוב הישן, המתגוררים במאה שערים וכדומה). עם זאת, אחד המומחים שראינו במחקר המקדים טען כי תופעה זו בהחלט קיימת גם באוכלוסיות ה'רגילות', קרי ליטאים, חסידיים וספרדים.⁴²

42 אין ביכולתנו לעמוד על שיעור המגייסים תרומות לצורך מימון הוצאות נישואי הילדים. להערכתנו מדובר בשיעורים בודדים, אך לטענתו של אותו מומחה שהזכרנו לעיל, הערכתנו היא הערכת חסר ובפועל מדובר לכל הפחות בכ-15% מהאוכלוסייה החרדית.

מכל מקום, תופעת גיוס הכספים לחיתון הילדים ('שנור') קיימת, בעיקר באמצעות נסיעה לחו"ל לאזורים שיש בהם ריכוז יהודי-חרדי גבוה, כלומר – ארצות הברית או אנגליה. אב הכלה או אב החתן מגייס את הכספים באמצעות המלצות שהוא מביא מן הארץ, ובעיקר בעזרת סיפורו האישי המתובל באידיש עסיסית ובתיאור קשייו הרבים.

גיוס הכספים נעשה לרוב באמצעות שלושה ערוצים:

1. פנייה לכתובות קונקרטיות של יהודים אמידים. את השגת הכתובות כמו גם את ההגעה אליהן הוא עושה בסיוע 'דרייבר' – יהודי ממולח, לרוב דובר עברית, אנגלית ואידיש, אשר לא רק מכיר את אזורי המחיה של היהודים העשירים אלא אף משנע אליהם את הפונה מישראל.⁴³ הדרייבר אגב, מקבל כ־30 עד 40 אחוז מגובה התרומה.⁴⁴
2. פנייה לבתי יהודים באזורים מבוססים ללא כתובות מוגדרות, מתוך תקווה שרחמיהם של בעלי הבתים ייכמרו והם יעניקו מתת ביד נדיבה.
3. גיוס כספים בבתי הכנסת במהלך התפילה ולאחריה.

הילדים הלוקחים את החוב על עצמם

נבקש להצביע על תופעה נוספת המשתייכת לקטגוריית 'גיוס הכספים'. שני מרואיינים דיווחו על עזרה שקיבלו ממקור לא צפוי: ילדיהם. ההורים התחייבו לשלם עבור הילדים את המשכנתא העומדת על מאות אלפי שקלים, אך אלו, בראותם את מצוקתם של הוריהם, החליטו 'לוותר' להוריהם ולקחת את עול המשכנתא על כתפיהם. לדברי המרואיינים, תופעה זו מתפשטת והיא מקיפה עוד ועוד משפחות חרדיות ברוכות ילדים. לא נדיר לשמוע תיאורים על משפחות שבהן האחים הבוגרים נועדו ביניהם וקיבלו החלטה כי את 'הילדים האחרונים', כלומר את אחיהם הקטנים, הם מחתנים.

בהקשר לכך, ניתן לציין מוסד גמ"ח המופעל על ידי חסידות סלונים ופועל

⁴³ בשנת 2018 יצא לאקרנים הסרט 'דרייבר', העוסק בתופעה זו, בבימויו של יהונתן אינדרסקי.

⁴⁴ שאלת רווחיהם של ה'דרייברים' הייתה נתונה לפולמוס פנים-חרידי בארצות הברית, והרבנים ביקשו לקבוע שורת כללים ביחס ל'מקצוע' זה, ראו למשל: ביטלמן, 2012.

בדיוק למען מטרה זו. למשל, לצורך הדוגמה בלבד – עשרת הילדים הגדולים נוטלים הלוואה מן הגמ"ח, 10 אלף שקלים לכל ילד, והגמ"ח מצידו מעניק את 100 אלף השקלים בבת אחת לאב לצורך כיסוי חובותיו.

חשוב לסייג ולציין כי אף אם תופעה זו קיימת – היא מתרחשת בעיקר במקרים שבהם ההורים שילמו את התחייבותם באמצעות תשלומי משכנתא (ולא באמצעות תשלום חד-פעמי שכבר ניתן). כמו כן, השתתפות בלתי צפויה זו מתרחשת לרוב בשלבים מאוחרים בחיי המשפחה, כאשר הילדים הגדולים, המבקשים לסייע להוריהם, מבוססים דיים על מנת לקחת התחייבות זו על כתפיהם.

לסיכום, תופעת ההורים השמים פעמיהם לחו"ל על מנת להתדפק על פתחי נדיבים קיימת, אם כי קשה לאמוד את היקפה. ניתן להניח כי ככל שמגייסי הכספים בחו"ל מתרבים, כך שיעור התרומה פוחת. בקשת תרומה עבור חיתון הילדים ללא 'סיפור מיוחד' כמו יתמות, אלמנות וכדומה, מקשה על גיוס סכומים ניכרים בדרך זו. כמו כן, מן הראיונות עלתה מגמה נוספת – האחים הבוגרים שכבר נישאו מבקשים לסייע להוריהם, ולוקחים על עצמם את החובות עבור חיתון יתר הילדים.

הקדוש ברוך הוא יעזור – בהיעדר תשובה

בחלק זה, אשר יסגור את הפרק, נציג את סיפורם של המרואיינים שהשיבו בפשטות כי אינם יודעים כיצד ישלמו את התחייבויותיהם. חלק מהם כבר השיאו את ילדיהם ואפילו התחייבו לשלם סכומים גבוהים, אך בשלב זה עדיין לא שילמו את התחייבותם והם מודים כי אינם יודעים כיצד יעשו זאת. שוקי, אב לשמונה, סיפר כי השיא שניים מתוך ששת ילדיו. השיחה בנינו התנהלה כך:

מראיינים: חיתנת שניים ויש לך עוד שישה, אתה חייב לענות לנו כיצד תעשה זאת, בבקשה.

שוקי: אין לי תשובה.

מראיינים: סליחה שאנחנו ככה מציקים, אבל אנחנו חייבים לשאול.

שוקי: לא. לא תהיה תשובה, כי אין לי. אני באמת לא יודע מאיפה יהיה. אני לא יודע... אולי נזכה בלוטו... אני לא יודע. את השאלות שאתה שואל אותי – אני שאלתי את אח שלי. רק מה, על עצמי אני אומר – לא יודע, השם יעזור. אז אח שלי גם כן עונה לי את אותן התשובות: השם יעזור.

סיפורו של אחיו של שוקי, שצוטט כמה פעמים בפרקים הקודמים, הוא סיפור מדהים. אחיו הוא אברך המשתכר 2,100 שקלים בחודש, ואשתו מרוויחה עוד אלפי שקלים בודדים. בתו התארסה לאחרונה, והוא ניגש לרב מוכר על מנת לשאול מהו הסכום שעליו הוא נדרש להתחייב. אמר הרב: 400 אלף שקלים. כששאל את הרב: אבל מאיפה? השיב הרב: השם עוזר לכולם, הוא יעזור גם לך.

שוקי ואחיו אינם היחידים. דוד ושרה התייחסו אף הם לתופעה ואמרו, "בסוף מסתדרים, יש סבתא שעוזרת, פתאום נולדת איזו סבתא". אבל הסבתא לא נולדת פתאום, אנו מקשים, ושרה עונה בתקיפות: "אז אני לא יודעת. לא יודעת לענות לך. אין לי תשובה. עשיתי כעת יישורי שיניים לשלושה מן הילדים שלי, מאיפה הכסף? כמו שלזה פתאום היה לי כסף, כך יהיה לי כסף לדירות של הילדים, אין לי תשובה אחרת לתת לך".

כפי שתיארנו בפרק 2, תשובה זו מושרשת היטב בנרטיב החרדי, וגם מנהלי הגמ"חים הגדולים, העוסקים בתחום, מדגישים שוב ושוב כי הם אינם יכולים לסייע לנו לתת תשובות 'מחקריות', שכן "אי אפשר להסביר זאת בדרך הטבע".

לסיכום, בזרם הליטאי (ובחלקים מן הזרם הספרדי והזרם החסידי) גובה ההשתתפות ברכישת דירה לילדים הנישאים נע בין 250 ל-400 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבת, וכ-100 עד 150 אלף שקלים עבור רכישת דירה לבן. פלחים רחבים בזרמים הספרדיים והחסידיים נוהגים להשתתף בסכומים נמוכים יותר – בין 100 ל-300 אלף שקלים עבור רכישת דירה לילדים הנישאים, ללא הבדלי מגדר.

הרציונל המרכזי העומד מאחורי השתתפות גבוהה זו הוא הקונספציה הבסיסית הגורסת כי על הגבר להשקיע את חייו בלימוד התורה ומשכך לא ניתן להטיל על כתפיו עול כלכלי בדמות רכישת דירה או תשלום דמי שכירות. המרואיינים תיארו סיבות נוספות לנורמה זו, ובהן תיאור הקשר הקרוב,

הייחודי והמחייב בין הורים לילדיהם במגזר החרדי, וכן הרצון לספק לבני הזוג הצעירים יציבות בסיסית שאינה מובנת מאליה בחברה שבה שיעורי העוני גבוהים במיוחד.

הוצאות רכישת הדירה לזוגות הצעירים הן הוצאות הנדרשות פעמים רבות בחייהם של זוג הורים חרדיים. זהו נטל כלכלי עצום. בפרק הצגנו שישה מנגנונים מרכזיים שבאמצעותם ההורים מתמודדים עם נטל זה: תכנון לטווח ארוך, משכנתאות, הלוואות, ירושות, מכירת דירת ההורים וגיוס כספים.

ראוי לציין כי בפרק זה הופיע לראשונה אצל המרואיינים מוטיב התכנון הכלכלי לטווח ארוך. נושא מרכזי נוסף שנידון בפרק הוא תופעת נטילת ההלוואות הגבוהות במגזר החרדי, המובילה לתפיסה שעל אב המשפחה 'לעבוד בזה', כלומר, להתעסק רבות במאמצים לכסות מדי חודש את המינוס הגבוה בבנק באמצעות נטילת הלוואות נוספות ובאמצעות השגת אפיקי הכנסה נוספים.

לצד ההיבטים המעשיים שתוארו בפרק, המרואיינים הצהירו באופן עקבי על האמונה והתחושה כי הקדוש ברוך מסייע בידם לכסות את ההוצאות עבור הדירה בדרכים שונות. כמו כן, תוארו גם תופעות מיעוט של הורים המתחייבים סכומים גבוהים בעת סגירת השידוך ובבוא היום אינם מצליחים לעמוד בתשלום; הורים הנוסעים להו"ל על מנת לגייס כספים; ואחים בוגרים הנוטלים על עצמם את מימון השאת אחיהם הצעירים על מנת לסייע להוריהם.

פרק 7 |

'לחיות את מחיר הבחירה' – המציאות הכלכלית והשפעותיה על חיי היומיום

רקע

קסיר וצחור-שי (2017) ביקשו לבדוק במחקרם את 'תרבות העוני' בחברה החרדית, כלומר את נקודת מבטה של האוכלוסייה החרדית, הכוללת לא רק את המדדים ה'יבשים' של העוני אלא גם את ההיבטים התרבותיים. בתוך כך ביקשו השניים לבחון את המתאם (קורלציה) בין חיי דלות חומרית לרמת האושר והסיפוק ומצאו כי בחברה החרדית מתאם כזה אינו קיים. בעקבות פרל (2003) ודהן (2006), הם טענו כי יש להבחין בין 'עוני מבחירה' לעוני במובן הקלאסי. נראה כי בחברה החרדית ההכנסות הנמוכות הן תוצאה של בחירה בחיים של לימודי קודש ושל הקמת משפחה גדולה, מתוך תפיסה שחיים אלו מסבים אושר וסיפוק, ולא חיי עושר ורמת חיים חומרית גבוהה. תפיסה זו שונה מהתפיסה הרווחת בחברה היהודית שאינה חרדית. בלשונם של החוקרים: "לימוד התורה הוא אתוס מכונן של הציבור החרדי והוא ערך עליון המהווה את הייעוד העיקרי של האברך, בהתאם לציווי ההלכתי 'ותלמוד תורה כנגד כולם' (משנה פאה א, א), אף על פי שלימוד התורה מלווה במחיר של ויתור על הכנסה, אברכים זוכים ליוקרה חברתית ולמעמד חברתי גבוה... זאת עוד, בחברה החרדית קיימת אידיאולוגיה של בחירה בחיי צניעות וברמת חיים נמוכה, בדגש על אי-חומריות, בהתאם לתפיסה של 'פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה' (משנה אבות ו, ד). ההסתפקות במועט מאפשרת לציבור החרדי להתקיים ברמת הכנסה נמוכה,

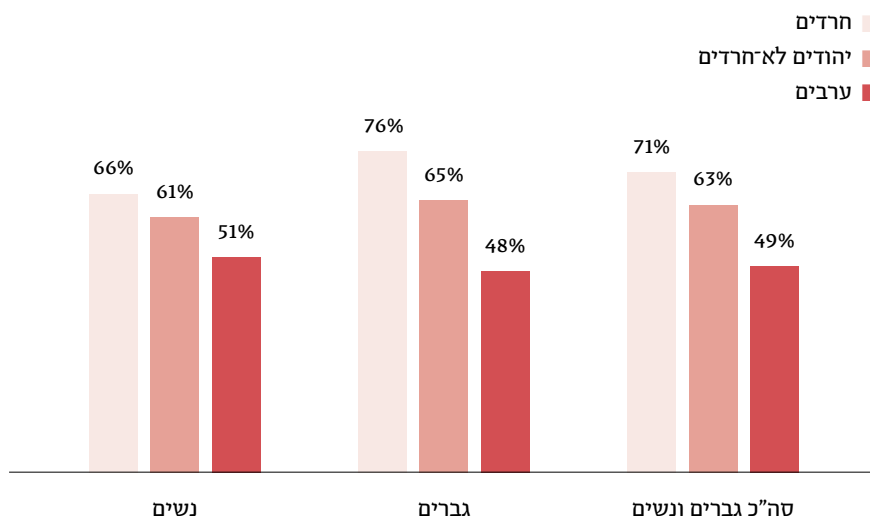
ובכלל זה בהכנסה הממקמת משקי בית רבים מתחת לקו העוני (קסיר וצחור-שי, 2017, עמ' 12-13).

במחקר השוואתי שבחן מדדי איכות חיים באוכלוסיות שונות (יהודית חרדית, יהודית שאינה חרדית וערבית) בדקו קסיר ורומנוב (2017א) שורה ארוכה של משתנים המשפיעים על איכות החיים, כגון בריאות, רווחה אישית וחיי משפחה, חינוך והשכלה, דיור, ביטחון אישי, תשתיות ציבוריות ואיכות הסביבה. המחקר התבסס ברובו על נתוני הלמ"ס והוביל לכמה תובנות מרתקות. לא כל המדדים רלוונטיים למחקרנו, אך ארבעה מהם חשובים:

1. **שביעות הרצון מהחיים:** 98% מהיהודים החרדים (בני 20 ומעלה) העידו כי הם מרוצים או מרוצים מאוד מחייהם, לעומת 90% בקרב יהודים שאינם חרדים ו-81% בקרב ערבים. יצוין כי רמה כה גבוהה של שביעות רצון מהחיים חריגה גם בנוף הבינלאומי. על פי החוקרים (שם, עמ' 71), ניתן להסביר זאת, גם אם באופן חלקי, באמונה הדתית הדוגלת בראייה חיובית ובהסתפקות במועט.

2. **שביעות הרצון מן המצב הכלכלי:** 71% מהיהודים החרדים (בני 20 ומעלה) ציינו כי הם מרוצים או מרוצים מאוד ממצבם הכלכלי, לעומת 63% בלבד באוכלוסייה היהודית שאינה חרדית. כיצד מתיישבים נתונים אלו עם רמת ההכנסה הנמוכה ושיעורי העוני הגבוהים? על פי החוקרים (שם, עמ' 113), "הגורמים שיכולים ליישב את הסתירה בין שני המדדים הם הערכים הדתיים-תרבותיים בחברה החרדית של 'שמח בחלקו', 'הסתפקות במועט' ונכונות לויתור על הנאות העולם הזה עבור לימוד תורה".

שיעור המרוצים ממצבם הכלכלי (בקרב בני 20 ומעלה), לפי מגדר וקבוצת אוכלוסייה, 2016⁴⁵

3. **מספר שנות לימוד:** בקרב האוכלוסייה החרדית, גברים ונשים בגיל 25-64, מספר שנות הלימוד הממוצע עומד על 18.0, לעומת 14.6 בקרב יהודים לא-חרדים. בקרב הגברים החרדים מספר שנות הלימוד גבוה במיוחד – 21.4 (לעומת 14.4 בקרב גברים יהודים לא-חרדים), ובקרב הנשים החרדיות המספר נמוך יותר ועומד על 14.5 (לעומת 14.8 בקרב נשים יהודיות לא-חרדיות).

4. **מצב הבריאות:** 96% מהיהודים החרדים העריכו את מצבם הבריאותי כ'טוב' או 'טוב מאוד', לעומת 85% מהיהודים שאינם חרדים ו-76% מהערבים. על פי קסיר ורמונוב (שם) ישנם כמה הסברים אפשריים לפער הניכר בין הערכת מצב הבריאות של חרדים לעומת קבוצות אחרות. ישנם הסברים אובייקטיביים, למשל – האוכלוסייה החרדית צעירה יותר מאוכלוסיית אחרות, ובריאותם של צעירים מטבע הדברים טובה יותר. וישנם הסברים סובייקטיביים, כגון – תפיסת 'שמח בחלקו' הרווחת בחברה החרדית, וכן התפיסה שלפיה מצב בריאות תקין הינו 'מתנה משמיים'.

45 מקור: נתוני הלמ"ס, כפי שמובא אצל של קסיר ורמונוב, 2017א.

במחקרנו ביקשנו להעמיק את המבט אל ההווה הפנים־משפחתית של משק הבית החרדי. בפרק זה נבחן כמה סוגיות מרכזיות הנוגעות לתפיסת המציאות הכלכלית והאופן שבו היא משפיעה על הפרט ועל המשפחה.

תפיסת המציאות הכלכלית בבית ההורים

במחקרנו לא עלו עדויות התומכות בתאוריית 'צמצום ההון הבין־דורי', שלפיה ככל שחולפים השנים, הדור השני והשלישי עניים יותר ביחס להוריהם. המרואיינים התבקשו לפרט ככל האפשר מהו מצבם הכלכלי של הוריהם ושל הורי בן או בת הזוג, ובאופן כמעט גורף, איש לא הצביע על פערים מהותיים בין אורח חייהם שלהם לאורח החיים שבו גדלו כילדים. כיוון שמחקר זה אינו מבוסס על מדגם מייצג – שדה זה מחייב מחקר נוסף.

בחלק זה נציג את נקודת מבט של המרואיינים על מצבם הכלכלי בתקופת ילדותם, בבית ההורים, ועל דפוסי הבילוי והפנאי במשפחת המוצא.

רוב המרואיינים העידו כי לא חשו מחסור כלכלי משמעותי בילדותם, בבית ההורים; "מבחינת מזון וכל מה שמסביב לא היה חסר"; "חד־משמעית לא היה לי דבר כזה שרציתי משהו ולא קיבלתי"; "לא היה חסר. מה שהיה צריך – היה תמיד"; "ראיתי שהמצב לא טוב, ראיתי שההורים שלי לא קנו לנו כלום, אבל אני לא זוכר שהיה חסר אוכל"; "היה לחץ. הייתי שומר על הכסף שלהם, לא הייתי נוגע בכסף שלהם. אבל לא היה חסר..".

בנוסף, לא נרשמו דיווחים המעידים על תחושת מועקה או לחץ נפשי בבית ההורים: "להורים שלי לא היה רכב, היו לי חברים עם רכב, אבל זה לא הפריע לי. באמת לא הפריע לי. אני לא חושב שזה פגע בשמחת החיים"; "הבית היה נורמלי, סטנדרטי, רגיל. לא הייתה מתיחות ובטח לא סביב כסף"; "לא ראיתי אצל חמי אף פעם מצוקה, וגם לא שמעתי שהייתה מצוקה. סך הכל חמי אדם מאוד מאוד שמח"; "תחושה של עצב ושל מצוקה? להפך, הייתה שמחה, ומאוד מאוד".

באשר לתרבות הפנאי, לא נרשמו דיווחים על דפוסי בילוי המוכרים מרמת

מעמד הביניים במגזר הכללי, כמו שהות במלונות או טיסות לחו"ל; "טיולים בחו"ל בחיים לא היו. לא מלונות ולא כאלה דברים. נפשנו בדשא בכנרת"; "היינו שוכרים איזה ח'רבה בנתניה, והייתי נוסע... כבר היה לנו זוג אופניים אחד לכל הילדים, והייתי נוסע לעיר להביא את האוכל, והיינו מאוד שמחים, לא הרגשנו מסכנים"; "היה חופש. אני לא מדבר על חוץ לארץ דווקא, אפילו נסיעה לצפת למשך שבועיים ולאכול במסעדה. מה זה מסעדה? בצפת, על צלחת זכוכית שניצל ופירה".

המרואיינים במחקרנו אומנם אינם מהווים מדגם מייצג, אך לטעמנו הם משקפים במידה רבה את תפיסת הרווחה הכלכלית ששררה בבית הוריהם של ראשי משפחות בשנות הארבעים לחייהם במגזר החרדי. רוב המרואיינים דיווחו כי אומנם לא חשו רווחה כלכלית יוצאת דופן, אך גם לא חשו תחושת מחסור או לחץ כלכלי, בוודאי בכל הנוגע לצרכים הבסיסיים כמו מזון וביגוד. כמו כן, המרואיינים תיארו דפוסי בילוי ופנאי אשר כללו בעיקר חופשות צנועות בארץ.

תחושת לחץ כלכלי

בשונה מן העדויות בנוגע לתחושות שחוו בבית ההורים, חלק מן המרואיינים סיפרו באופן גלוי על תחושות של לחץ כלכלי בביתם שלהם. הרציונל לכך ברור: כילדים בבית הוריהם העול הכלכלי לא היה מוטל על כתפיהם, אך כעת, כראשי משק הבית, הם נאלצים להתמודד עם האחריות הנלווית לניהול התקציב המשפחתי.

ברוך השם המצב לחוץ ויציב... כשהבן הגדול שלי התחתן, אז באמת יותר נלחצנו מכסף. כשמרגישים שיש מחסור, נלחצים. ככה זה. אבל ברוב התקופות לא היה לחץ משמעותי" (אייל, בן 51 ואב לארבעה).

אני לא יכול להגיד לך שאין תקופות בחיים שאני לחוץ בכסף כי אני צריך לשלם למישהו 15 אלף שקל. להגיד שזה לא קיים – זה שקר (מאיר, בן 47 ואב לתשעה).

אני לא מרוצה מהמצב. אני בחובות ובהחלט בלחץ. יש נטל וזה נושא בעורף כל הזמן (שרה, בת 50 ואם לשמונה).

לצד דיווחים אלו, נראה כי אצל רוב המרואיינים האמונה ו'תפיסת הנס' מרכזת וממתנת את הלחץ הכלכלי שהם עצמם חווים (בהמשך תוצג התייחסות להשפעה של המצב הכלכלי על הזוגיות והילדים). רבים מהמרואיינים הדגישו כי מה שהם צריכים מצוי בידם והם לא שואפים ליותר מכך. כך למשל אמר מוטי, אברך צעיר ואב לילדה:

אני לא לחוץ כי דבר ראשון, אני בטוח שמה שאני צריך – יהיה לי. דבר שני, אני חי ברמת חיים שמתאימה לי. אני לא מרוויח 15 אלף שקל ואני לא צריך תמי 4 או מסעדות יום-יום. מה שאני צריך – יש לי. אם אני רוצה לצאת עם אשתי למסעדה, או שאני צריך צימר ליומיים – יש לי. הנה, קניתי כעת עגלה לתינוקת. היא עלתה 2,200 שקל יד שנייה. מקורית עולה 6,000 שקל. ראינו ביד 2 עגלה שרצינו, והיה הייתה נראית עגלה שכאילו לא השתמשו בה. קניתי אותה מתוך אידיאל ולא בגלל שלא יכולתי להוסיף בשום פנים ואופן עוד 3,000 שקל.

לאה בת 37 ואם לשבעה, תיארה דברים דומים:

אני לא מרגישה שאני שורדת. אני מרגישה שהמצב שלי טוב. טוב לי עם מה שיש לי. תמיד רוצים יותר, אבל אני לא מרגישה שחסר לי כלום. אנחנו כמובן בשאיפה ליותר, אבל אין יום שאנחנו מתלוננים על המצב. אנחנו מודים להשם על מה שיש. היינו בזמנים הרבה יותר קשים, וגם ההוצאות שיש לנו זה על דברים טובים. זה על דירה, זה על שכר לימוד, זה על האוכל. טוב שיש למי לקנות. טוב שיש."

לעומת זאת, תרצה, בת 40 ואם לשמונה, דיווחה על תחושות של רוגע ואמונה לצד רמה מסוימת של מתח:

לגבי התחושה שלי ביחס למצב התשובה היא: ביטחון בהשם, זהו. אני הולכת כמעט כל חודש לקברי צדיקים, אמיתי, באמת קורעת את השמיים כדי שבעלי ילמד תורה בשקט. אני מרגישה שאני כל יום בתוך הידיים של הקדוש ברוך הוא. אני יודעת שהשם כמו שהוא עזר לי תמיד, כמו הדוגמה

שהייתי צריכה את ה־60 אלף שקל האלו שסיפרתי לכם עליהם, הוא ידאג לי גם הלאה. אני מודה שאשמח גם לא להיות במתח. כאילו מה זה מתח? לא בגלל שאין לי ביטחון בהשם, אלא בגלל שאני צריכה פרנסה, ואני מתפללת שאמצא כבר עבודה טובה.

את הדואליות הזו – אמונה וביטחון לצד מתח ומועקה – מצאנו אצל חלק גדול מהמרואיינים. כך למשל העיד ידידיה, בן 49 ואב לשישה: "קשה לי. ה'גלגולים' [של החובות לגמ"חים] זה דבר שמעיק עלי, זה דבר שקשה לי מאוד... יש ימים שמצב הרוח שלי באדמה, ימים של לחץ מטורף... אבל ברוך השם יש לי איזושהי אופטימיות... הרבה ביטחון ואמונה". ושרה, שכזכור סיפרה על 'נטל שנושף בעורף', ביקשה להסתייג ולהדגיש: "אני אגיד לך, יש את האמונה כנגד. יש את האדם, להבדיל, שנפטר לו משהו אבל הוא ממשיך לחיות, זה סוג של נטל ומועקה אבל הוא ממשיך לחיות. אז גם כאן יש נטל, אבל אני יודעת שבעזרת השם נצא מזה. לא כל השנים אני אוציא את ההוצאות הגבוהות האלה, יבואו שנים שיכסו את זה". גם מאיר, שהודה כי יש תקופות שהוא חש לחץ כלכלי ו"להגיד שזה לא קיים – זה שקר" – מיהר להוסיף: "אני לא מחליף את המצב שלי עם שום אדם. אני סומך לחלוטין על הקדוש ברוך הוא ולא מעוניין שהוא יעשה לי שינוי. איך שאני – זה פנטסטי".

לסיכום, רוב ראשי משק הבית החרדיים דיווחו על תחושות של לחץ כלכלי ושל נטל המונח על כתפיהם, וציינו כי הם שואפים לרווחה כלכלית, אך רובם ביקשו לסייג זאת בהצהרות אמוניות שעיקרן הסתמכות על הקדוש ברוך הוא והנחה כי יום יבוא ומצבם הכלכלי יתייצב. נראה, אם כן, שלמצב הכלכלי יש השפעה רגשית שלילית על ראש משק הבית, אלא שעל פי המרואיינים – זהו חלק מדפוס הבחירה הערכי והתרבותי שלהם.

השפעה על הזוגיות

שאלת ההשפעה על הזוגיות אינה חופפת בהכרח לשאלת התחושה האישית, שכן אפשר שמרואיין ידווח כי הוא מרוצה ממצבו הכלכלי אך רעייתו תדווח על מצוקה המשפיעה מצידה על טיב הקשר ביניהם. עם זאת, גם בנושא זה, רוב המשתתפים ציינו כי הלחץ הכלכלי אינו משפיע על הזוגיות. ידידיה, שהוזכר קודם כמעיד על לחץ מ'הגלגולים', כלומר מניהול החזר החובות לגמ"חים, סיפר שהמציב כלל לא משפיע על אשתו, "אשתי מחוץ לתמונה לגמרי. היא לא יודעת מימינה ומשמאלה, לא מה אני מגלגל ולא מה אני מוציא". הבחנה דומה שמענו מרינה, חסידת ברסלב ואם לעשרה ילדים, אשר הדגישה כי היא מנתקת את עצמה במכוון מכל מידע על חשבון הבנק כיוון שהיא מאמינה שהבעל אמון על תחום זה:

מובא בספרים שהבעל הוא זה שנושא בעניין העול הכספי והאישה נושאת אליו עיניים. הוא מבקש מהקדוש ברוך הוא את העזרה הכספית. האישה מצפה שהוא ינהל את זה, וזה גם חשוב לי שהוא ינהל את זה. לי זה קשה. אני מאמינה שרוב הנשים ככה. יש לי גם גישה שעושה את זה, בעלה היה פרוש מהעולם וכל היום היה לומד תורה, אבל בכל זאת את הנושא הכספי היא העבירה אליו.

מרואיינים נוספים טענו כי אין למצבם הכלכלי כל השפעה על הזוגיות, אך מקצת מן המרואיינים לא הכחישו כי קיימת השפעה של המצב הכלכלי על יחסיהם. כך למשל אבנר, בן 22 אב לתינוק. אבנר נמצא אומנם בראשית חייו הזוגיים, אך לדבריו אי אפשר להתעלם מן ההשפעה של המצב הכלכלי על הזוגיות:

אני אתן לך דוגמה. גיסתי קנתה דירה, התחתנה אחרינו וקנתה לפנינו. אתה יודע, זה עושה לא נעים. ההורים של גיסי נותנים המון כסף כי הם עשירים, ודבר שני גיסתי הייטקיסטית שמרוויחה 20 אלף שקל בחודש. האם זה לא עושה משהו לאשתי? ברור שהיא מקנאה. שתי האחיות שלה מסודרות טוב, והיא... אתה מבין, הן שלישייה, אז הן מסתכלות כל הזמן אחת על השנייה ואשתי מרגישה שהיא נשארה מאחורה. אני מאמין שבסוף אנחנו נצחק על כולם.

מרואיין נוסף, בניהו בן 47 ואב לעשרה, הסביר כי המצב הכלכלי משפיע על הזוגיות אך בעיקר מן הצד שלו. דבריו נוגעים ללב:

תראה, על הזוגיות זה לא משפיע, אבל זה כמובן יוצר מתחים סמויים. זאת אומרת, ברור שכשאני רואה את אשתי נניח נוסעת לבני ברק לבקר את אמא שלה, ואז אם היא תחזור עם שקיות של בגדים, אז יכאב לי על ההוצאה הגדולה שהיא הוציאה... קרה כמה פעמים שנכשלתי בזה והערתי לאשתי על זה, אבל אני מקפיד ישר ללכת ולבקש ממנה סליחה אחר כך. אני מבין שמה שהיא צריכה להוציא, היא צריכה להוציא. כאילו, היא הרי לא מבזבזת סתם. היא לא קונה כוס ברד ושופכת אותו. היא מוציאה, קונה חולצות, ואני יודע שהיא שוקלת, אני יודע שהיא חושבת. היא לא תקנה סתם.

ולבסוף לוי, בן 48 ואב לחמישה, השיב לנו כמעט בגערה: "מצבים של מחסור כלכלי? בטח שמשפיעים על הזוגיות. כשאתן לך כסף, אתה תקוע. וכשאתה תקוע במצוקה כלכלית, בטח שזה משפיע על הזוגיות. אתה מנסה מה שאפשר שלא [שזה לא ישפיע], אבל לא תמיד זה עובד".

לסיכום, רוב המרואיינים דיווחו על השפעה מסוימת של הזוגיות על המצב הכלכלי, וכן תוארו תחושות של תחרות והשוואתיות אל מול המשפחה המורחבת. עם זאת, מן הראיונות עולה כי לא מדובר על משברים זוגיים אקוטיים, אלא על מתח טבעי הנוצר בין בני זוג המתמודדים עם מצב כלכלי מורכב.

חינוך הילדים ותחושותיהם

השפעת המצב הכלכלי על 'חינוך הילדים' אינה מושפעת בהכרח מתחושת הרווחה או המצוקה הכלכלית. אפשר שההורים ידווחו על תחושת רווחה אך הילדים יחושו כי צורכיהם אינם מסופקים. תחושות אלו עלולות לייצר השלכות שליליות על התנהגות הילדים, על חינוכם ועל מצבם הרגשי. גם סיטואציה הפוכה – בה ההורים חשים לחץ רב אך הילדים כלל לא מודעים לכך – אפשרית. כפי שצוין במחקרם של קסיר וצחור־שי (2017) קיים מתאם (קורלציה) בין עוני

לליקויים בחינוך, ועל כן חשוב לבחון את השפעת המצב הכלכלי על תחושות הילדים ועל חינוכם.

רוב המרואיינים הדגישו כי הם לא רואים השפעה שלילית של המצב הכלכלי על מצב רוחם של הילדים, כמו גם על התנהגותם ועל לימודיהם. לדבריהם, כאשר ההורים משדרים רוגע – גם הילדים מפנימים זאת. כך העידה לאה, בת 37 ואם לשבעה:

”הילדים לא מרגישים. לא חסר להם כלום, כל מה שהם רוצים הם מקבלים. הם אף פעם לא שומעים מילה על כסף בבית. הבן שלי אמר פעם – אמא, אנחנו עשירים, נכון? זו התחושה שהם מקבלים. יש משפחות, אפילו אם הן במצב יותר טוב משלנו, הן משדרות כל הזמן שאין להם כסף ואין להם כסף. ברור שזה משפיע על הילדים ולא משנה מה הם מקבלים”.

גם ידידיה שהוזכר לעיל אמר דברים דומים: ”אני לא חושב שזה משפיע על הילדים. יש ימים שאני מרגיש שמצב הרוח שלי באדמה, ימים של לחץ מטורף, שאני יודע – כמו שאמרתי לך – שביום פקודה אני עכשיו צריך להחזיר 40 אלף שקל, ואני עוד לא רואה את הכיוון. אבל הילדים לא יודעים. פעם כשבת אחת שלי ידעה, ראיתי שזה עושה לה כזה רע”.

מיכאל, בן 34 ואב לשבעה, סיפר אף הוא על המאמצים שהוא נוקט כדי שהילדים לא יחושו מחסור: ”אני מקפיד מאוד שזה לא ישפיע. הם לא מרגישים שחסר להם לעומת ילדים אחרים. הם יודעים שכל מה שהם צריכים יש להם. הם כבר יודעים לשנן את זה בעל פה. הם יודעים אפילו שאם לדוגמה לילד אחד נקרעו הנעליים והולכים לקנות לו חדשות, ולשני לא נקרעו הנעליים, אז הוא יודע את ההסבר: לך לא קונים כי לך לא נקרע, פעם אחרת כשלך תיקרע החולצה ולו לא תיקרע, אז נקנה לך והוא לא יקבל. הכל לפי הצורך”.

מאיר, בן 47 ואב לתשעה, הדגיש את חשיבותה של דוגמה אישית של הורה שבע רצון. לדבריו, ישנה סבירות גבוהה יותר שילדיהם של האברכים ימשיכו בדרך של הוריהם בהשוואה לילדים של הורים אמידים. עם זאת, הוא הוסיף והדגיש, הדבר תלוי בהתנהגות ההורים, ובכך שטעמו אין הבדל בין בית חרדי לחילוני:

אני אגיד לך משהו נורא בוטה. היה לי דיון עם הילדים שלי כמה וכמה פעמים סביב השאלה – מה הסיכוי שהילדים של קריית ספר ימשיכו את הקו של ההורים שלהם בבניית הבית שלהם. אני מאמין שאם ההורים מכניסים לבית שמחת חיים, והם מאוד מאוד מאמינים במה שהם עושים – הם יצליחו, והם יצליחו גם להנחיל את זה לדורות הבאים. אדם צריך לחשוב האם לימוד התורה שלו הוא לא מחיר יקר מדי לילדים שלו, ואם המחיר יקר – שיתכבד ויצא לעבוד. ולא משנה בכלל במה הוא יעבוד. מבחינתי שישדר תרופות בבית מרקחת, ואני אומר את זה גם על עצמי גם כן, במפורש. אני אמרתי את זה כל היום כשהייתי בכולל, במשך 25 שנה בכולל, אני תמיד אמרתי שאני מאוד רוצה לשבת ללמוד, אבל אני לא מוכן להתחייב על זה וגם לא מוכן להתחייב על מחר בבוקר. אבל זו בכלל לא שאלה שקשורה לדת, תוציא את זה מהנושא הדתי. אני אומר שמה קורה במצוקה כלכלית בבית חילוני, זה רלוונטי למצוקה כלכלית בבית חרדי. אם ילדים לא ממשיכים את הערכים של ההורים שלהם, זה לא משנה אם זה בית חילוני או חרדי. בחורים ממכירות קדם-צבאיות שאני מארח הרבה פעמים בבית שלי שאלו אותי – מה תעשה אם הילד שלך יחזור בשאלה? עניתי – מה תעשה אם ילד שלך יהיה גנב? מה שאתה תעשה, אני אעשה.

מנחם, בן 47 ואב ל-11, הסביר כי הילדים מפנימים את החינוך של 'הסתפקות במועט' גם כשקשה להם, בדיוק כמו שהם מפנימים זאת בתחומים אחרים: "זה ברמה מסוימת כמו למשל ה'כשר'. זאת אומרת, הילד שלי אין לו שום בעיה לראות את הממתק הכי שווה בעולם, והוא ישאל אותי – אבא, זה ה'כשר' שאנחנו אוכלים? ואם לא, אז הוא יוותר על זה. זאת אומרת, זה מפריע לילדים ברמה מסוימת, אבל הם מכבדים את זה מאוד."

בכנס כלכלה חרדי שאורגן על ידי גמ"ח 'יד שמשון', התקיימה הרצאה בשם: 'איך יוצרים בבית אווירה של שמחה ושל יש ושפע גם כשמנהלים תקציב משפחתי'. המרצה, הרב פנחס ברוייער, הסביר כי על ההורים מוטלת החובה להדגיש את ה'יש' בבית ולא את ה'אין'. הוא הציע להציג בפני הילדים את מבחר האוכל הרחב שיש בבית, את הבגדים שיש לכל אחד ואחת מבני הבית, "אם

התחושה המועברת היא של חסר ושל אמונה כי בגן עדן יפצו אותי על ההקרבה שלי, חוויית הילדים תהיה אכן של חסר, וכשהם יגדלו הם יבקשו לפצות על זה. דווקא אצל ילדים שמגיעים מבתיים מבוססים, ניתן לראות יותר הסתפקות במועט מבתיים שחסר בהם. המסר של החסר מועבר אל הילדים". בנוסף הוא ביקש להבחין בין אלמנטים נצרכים, שההורים מחויבים לספק לילדיהם (כמו כסף לטיול בבית הספר, סנדלים לקיץ) לבין אלמנטים אותם הילד 'רוצה' אך הם אינם חיוניים (ממתקים ייחודיים לטיול, זוג נעליים נוסף). השיח על מילוי החסר בין ההורים לילדים יכול להתקיים רק באלמנטים שהילד 'רוצה', אך לא באלו שההורה מחויב לספק לילד. חלוקה זו גם מסייעת לילד להפנים כי למעשה לא חסר לו דבר.

לצד תמה זאת, חלק מן המרואיינים תיארו השפעה שלילית של המצב הכלכלי על מצבם הרגשי של הילדים, אך לא על תחום החינוך. לוי שהוזכר לעיל אמר בגילוי לב: "הם [הילדים] ראו הורים במצוקה, הורים הולכים לישון עצבניים ולחוצים, ורבים בינם לבין עצמם כי אין כסף, וכל אחד מפיל את זה על השני, ומנסים מימין ומשמאל. בטח שהם ראו. אבל לא נראה לי שזה משפיע על הלימודים של הילדים. אני מקווה לפחות שלא".

מ', יועץ כלכלי לשעבר בארגון 'מסילה', הסביר כי במשפחות שבהן המצוקה חריפה לא ניתן להתעלם מן ההשפעה על הילדים. הוא סיפר על הורים שלא הצליחו לגייס 100 שקלים עבור תשלום לטיול שנתי לילדיהם; "מה עשו הילדים? ישבו על המדרגות של האוטובוס וכך לא תפסו מקום. העניין הוא שכל הכיתה ידעה את זה, היא הייתה מודעת לכך שהילדים הללו לא יושבים על הכיסאות כי אין להוריהם איך לשלם. האם זה לא משפיע? ודאי שזה משפיע על הילד".

בניהו, בן 47 ואב לעשרה, סיפר כי ילדיו ביקשו ממנו כמה פעמים לרכוש עבורם נעליים חדשות, והוא בשל מחסור כלכלי לא יכול היה להיענות לבקשתם: "זה עושה אווירה לא נוחה. הבן שלי אמר לי – אבא, קונים לי נעליים או לא קונים לי נעליים? אמרתי לו: אתה יודע שאני רוצה לקנות לך, זה מתעכב. ואפילו הייתה פעם אחת שהוא אמר לי – מה, אנחנו עניים? אמרתי לו – נניח שאנחנו עניים, אז אנחנו לא שווים? אנחנו עדיין שווים, גם אם אנחנו עניים. אנחנו ממשיכים להיות שווים. הכל בסדר [...] אני לא רוצה שהוא ייבהל מהמילה הזאת. הרי

המילה הזאת מבהילה אותו, נכון? אבל לגבי השאלה שלך האם זה משפיע על החינוך, על הלימודים, התשובה היא שלילית לגמרי”.

כמו בניה, כמה מן המרואיינים הדגישו כי המצב הכלכלי משפיע במידה כזו או אחרת על הילדים אך לא על לימודיהם. כך הסבירה את הרציונל שרה, העוסקת בחינוך: ”הלימודים הם הדבר האחרון שייפגע. הם ילכו עם נעליים קרועות אולי, אבל ההורים ישקיעו בהם ויקנו במכירות גם בגדים. הציבור הליטאי ה’מיינסטרימי’ מאוד רוצה שהילדים יהיו בישיבות טובות, ויהיו מצוינים בלימוד, ואם צריך עזרה אז נותנים עזרה ומשקיעים בהם”.

לסיכום, חלק גדול מן המרואיינים טענו כי מידת ההשפעה של המצב הכלכלי על הילדים, על חינוכם ועל תחושותיהם, תלויה במודל שמציגים ההורים. אם אלו משדרים לילדים כי מצבם אינו גרוע, הילדים מפנימים זאת ולא ניכרת השפעה שלילית. גם כאן ניתן לראות את מחיר הבחירה אותו מוכנים ההורים לשלם: במקרים מסוימים, למשל במציאות של עוני חריף מאוד, מצב רוחם או מעמדם החברתי של הילדים אכן עלול להיפגע. עם זאת, ההורים מדגישים כי הדבר אינו משפיע על חינוכם או הצלחתם בלימודים של ילדיהם. ייתכן שההסבר לכך נעוץ בהשקעה הרבה בחינוך בחברה החרדית, המתעלה גם מעל קשיים כלכליים.

בחירה מול אין ברירה

הבחירה באורח חיים צנוע בחברה החרדית היא אחת מאבני היסוד של דוקטרינת ‘חברת הלומדים’ המפורסמת. בשל אורח חיים המסליל את הגבר החרדי למוסדות שנלמדים בהם לימודי קודש בלבד ואימוץ לימוד התורה כדרך חיים – שיעור התעסוקה בקרב גברים חרדים עומד על מעט יותר מ-50%. שיעור זה כולל גברים חרדים שבשנים הראשונות לנישואיהם עדיין למדו בכולל ונשענו בעיקר על המשכורת המגיעה מעבודת האשה. מרכיבים נוספים המשפיעים על מצבם הכלכלי של משקי הבית החרדיים הם מספר הנפשות הגדול במשפחה והוצאות גבוהות על נישואי הילדים ועל ההשתתפות ברכישת הדירה. במילים אחרות, התפיסה החרדית מסלילה את הגברים והנשים לקיום

משק בית צנוע על בסיס אידיאולוגי-רוחני.⁴⁶ על רקע תובנות אלו, ביקשנו לשמוע מן המרואיינים האם הם תופסים אורח החיים שלהם כמצב שהם בחרו בו או ככזה שנקלעו אליו בלית ברירה.

ניכר כי המרואיינים מקבלים עליהם 'לחיות את מחיר הבחירה' במובן הפשוט ביותר: רוב המרואיינים הבהירו כי חייהם אינם תוצאה של 'אין ברירה' ללא כל יכולת שינוי, אלא בחירה שלצידה מחירים, לעיתים בלתי קלים. את הבחירה הם קיבלו תוך מודעות למחירים הללו.

כך העיד מאיר בנוגע לשאלת הבחירה באורח החיים:

"לא רק לכתחילה, אלא אני ממש בחרתי בו [...] כשלמדתי בכולל, אני אומר לך בכנות, יותר מפעם אחת לא הגיעו משכורות, וראש הכולל בלבד את המוח, ובלבל את המוח עוד פעם, ואחר כך אחרי כמה חודשים אמרו לנו שמגיע לנו על כמה חודשים קודם, אבל זה לא בדיוק הסתדר לי במספרים משום מה.. מה שאתה חושב, שאני לא עברתי את זה? ועוד איך אני עברתי את זה. ועדיין חשבתי שאני עושה את הדבר הכי מדהים – לגדל בית של תורה ולשים את התורה בראש. אני גאה בזה. אני אגיד משהו מאוד אישי, יש לי תשעה ילדים, לא הייתי מוותר על ילד אחד והייתי מוכן לארבעה נוספים. אתה שואל אותה אם כל אחד בנוי לזה, ואפילו מהילדים שלי? התשובה היא לא... אני מכיר הרבה אנשים שלא בנויים ליותר משני ילדים, וכל ילד נוסף זה עוול. עוול לילד, עוול להורים.. ולכן אני אומר שבסוף השכל הבריא והישר הוא זה שצריך לקבל את ההחלטות, הן בהקשר של לימוד התורה, הן בהקשר של סדרי ערכים, והן בהקשר של מספר הילדים בבית.

לאה, בת 37 ואם לשבעה, שבעלה נאלץ לצאת לעבודה, הדגישה אף היא כי מצבה נובע מבחירה מלאה: "זו בחירה, כי אם אני ארצה, אני יכולה להכניס יותר, אני יכולה לקחת יותר שעות עבודה. יש לי אפשרות. אני לא עושה את זה כי אני מעדיפה להיות עם הילדים בבית ולטפל בהם ולהשקיע בהם, מאשר

46 וראו בעניין זה את מחקרם של היון ופראוור (2023) שבחן את תפיסתם העצמית של אברכים שעזבו את הכולל ויצאו לשוק העבודה.

להשקיע את עצמי עוד יותר בעבודה. השאיפה שלי היא שיבוא יום ובעלי יוכל לחזור לכולל. כנראה שאין לי מספיק אמונה שהוא ילך לכולל וככה משמיים הוא יקבל משכורת גבוהה. אני צריכה את הכסף שהוא מביא, אבל אני מקווה שבהמשך הוא יוכל לעשות את זה [לחזור לכולל] כשנתאזן".

תרצה, בת 40 ואם לשמונה, סיכמה בפשטות: "בחרנו בדרך של תורה. יכולתי לקחת בעל חצי עובד, אבל לא רציתי בעל עובד כי אני צריכה לשאוף לעולם הבא שלי". באופן דומה, שרה, אם לשמונה, הבהירה כי אילו הייתה נדרשת לכך, הייתה חוזרת על מסלול חייה כפי שהוא, שכן "אין לי דרך אחרת".

כפי שניתן לראות, רוב המרואיינים העידו כי הם מודעים למחירים שהם משלמים אך הדגישו כי מחירים אלה הם תוצר של בחירה חופשית. לצד זאת, נשמעו גם תשובות מורכבות יותר לשאלת הבחירה.

כך למשל התבטא שוקי, בן 48 ואב לשמונה: "אני חושב שגם וגם. אני חושב שמצד אחד הם בחרו להיות אברכים, אבל מצד שני לא בטוח שהם היו מודעים למה המשמעות של להיות אברכים, ועד כמה באמת זה משמעותי. עד כמה באמת זה גורם חוסרים [...] היה טוב אם כל אחד היה מקבל החלטה מושכלת מה הוא מעדיף. אתה יודע, אני למשל החלטתי אחרי שעזבתי את העבודה ב.... לחזור לכולל לחלק מהיום. ידעתי את המשמעות של זה. ידעתי מה זה יעשה לי. קיבלתי את ההחלטה, אבל קיבלתי אותה בצורה מושכלת. לא אחרי החתונה אתה הולך [לכולל] כי 'לא נעים' או כי אתה חייב, ואז אתה נהיה 'אברך קפה' [עסוק בשתיית קפה במקום לשקוד על הלימודים].

ידידיה, אב לשבעה ור"מ בישיבה קטנה, אמר דברים דומים:

הוסללתי למסלול הזה. לא הייתה לי ברירה, אבל אני חייב להדגיש שהמילה 'הוכרחתי' היא לא נכונה. אני הוסללתי, ותוך כדי שהוסללתי אני קיבלתי טעם במסלול הזה. זאת אומרת, אם לא היה לי בו טעם, הייתי יכול בהחלט לעזוב. זאת אומרת, הייתה לי את הברירה לחלוטין, אם לא הייתי מוצא טעם בלימוד, הייתי מחליט שאני הולך על ענף הכשרות למשל. היו מקבלים אותי במשפחה. הרבה פעמים אמרו לי – אולי תלך על ענף של הרצאות, זה מכניס הרבה כסף וזה חצי יום. אבל לא. יש לי

טעם, ברוך השם, לעבוד עם תלמידים, ואני רואה הרבה ברכה בעמלי, אני מקבל הרבה פידבקים ואהבה מתלמידים.

סוגיית הערכים, הבחירה והמחיר עלתה באופן ברור אצל בניהו שהוזכר לעיל. בסרקזם הוא שאל אותנו: "מה, לא הייתי מעדיף שאשתי תהיה מהנדסת ותקבל 20 אלף שקלים?" אלא שבהמשך אותה השיחה סיפר בניהו כי אשתו כיהנה כמורה מצליחה והייתה בדרך לתפקיד בכיר שבו יכלה להשתכר סכום העולה על 10 אלף שקלים, אך היא בחרה לא לעשות זאת. מדוע? "אשתי הפסיקה להיות מורה כי היא הייתה חלשה אחרי הריונות, עשרה ילדים. כיום אשתי מקבלת 1,200 שקלים". הבחירה בהבאת ילדים רבים לעולם אילצה את בניהו ואשתו לוותר על משכורתה הגבוהה ולהסתמך רק על משכורתו שלו כמלמד, העומדת על כ-10 אלף שקלים.

בהמשך התברר כי גם בניהו עצמו יכול היה להשתכר יותר; הוא קיבל הצעה ללמד תנ"ך בבית הספר 'הפתוח הדמוקרטי' במרכז, אך הוא סירב להצעה מתוך חשש שלימודים בבית ספר חילוני יפגעו בערכיו הדתיים. "אז מפני מה אתה מגדיר את מצבך כ'אין ברירה'?" שאלנו אותו, והוא השיב: "אני נוקט בקווים אידיאולוגיים מסוימים, אבל הייתי מאוד שמח שבתוך הקווים האלו המצב ישתנה".

עובדיה, אב ל-12 העוסק ב'קירוב רחוקים', אמר דברים ברוח דומה: "אני רוצה להרוויח טוב ב'קירוב', דרך אגב גם גדלתי על זה. זה מה שאני עושה היום, עוסק ב'קירוב', רק שאני לא מרוויח טוב בתחום".

לסיכום, אל מול ההגדרות המקובלות בספרות המחקר על 'עוני מרצון', 'עוני מבחירה' או 'הסתפקות במועט' – אנו מבקשים להציע הגדרה אחרת. לטעמנו, למעט חריגים, איש אינו מעוניין בעוני ובוודאי שאינו בוחר בו כדרך חיים. תמה זו עלתה באופן מובהק אצל כלל המשתתפים. ההגדרה המדויקת יותר שנרקמה מן הראיונות היא כי "לחיות את מחיר הבחירה". רבים מהמראיינים ציינו כי אכן 'הוסללו' למצבם הנוכחי, כחלק מהמסלול המקובל והמוגדר בחברה החרדית, אך בשלב מסוים הפנימו את ערכו והחליטו לדבוק בבחירתם על אף המחירים הכלכליים. לצד זאת, ניכר כי אם יוכלו להגדיל את הכנסותיהם באופן שלא ייתפס כפוגע באורחות חייהם ובערכיהם – הם ישמחו לעשות זאת.

נקודת המוצא של המחקרים העוסקים בכלכלת משקי הבית החרדיים נשענת על זיהוי מגננונים מסייעים שונים המאפשרים לה להתקיים. תופעות כמו מוסדות הגמ"ח הקהילתיים, קצבאות ממשלתיות, סיוע פילנתרופי וקהילתי ועוד, נבחנו ונידונו במחקר לאורך השנים (ראו למשל: לוונטל ואחרים, 2022; קסיר, 2018; קסיר וצחור־שי, 2017), אך לתפיסתנו טרם ניתן מענה מחקרי מלא לשאלה כיצד מתמודדים משקים הבית החרדיים עם הפערים המשמעותיים בין ההוצאות להכנסות, פערים שנותרים גם לאחר מיצוי כל המנגנונים הייחודיים. במהלך המחקר ניסינו לא רק לענות על שאלה קונקרטיות זו, אלא גם לשרטט את התנהלותו של משק הבית החרדי מנקודת מבטם של ראשיו, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בזירות שונות.

ככלל, בדומה למשק בית יהודי במגזר הכללי, משק הבית החרדי מתמודד עם סט רחב של הוצאות חודשיות ושנתיות. אך השונות המשמעותית בין משק בית חרדי למשק בית במגזר הכללי טמונה בכך שהעולם הכלכלי החרדי מתנהל סביב ציוויים דתיים־חברתיים הנוטלים נתח משמעותי מעוגת ההוצאה המשפחתית החודשית והשנתית. ביטוי למציאות זו ניתן למצוא בשני מעגלים מרכזיים: (1) הוצאות סביב החגים והמועדים של לוח השנה היהודי; (2) הוצאות סביב נישואי הילדים. הוצאות אלה, ברמה הסוציולוגית, ייחודיות לקהילה החרדית ומשותפות לכלל הפרטים המרכיבים אותה. כך למשל, הנורמות ביחס לנישואי הילדים דורשות מכל הורה התנהלות כלכלית הגוררת התחייבויות כספיות עצומות מצידו. התחייבויות אלו, במקרים רבים, אינן רק מעבר ליכולתו הפיננסית אלא אף מעבר לידיעה הבסיסית האם – או כיצד – יוכל אי פעם לעמוד בהן.

תפיסה דתית כמשפיעה על התנהלות כלכלית

כבר בשלבים הראשונים של גיבוש המחקר התברר כי מונחים כמו 'פרנסה משמיים' או 'הקדוש ברוך הוא עוזר ושולח' מהווים מעין קוד שיחני המתמודד עם הפער בין ההכנסות של משק הבית החרדי לצרכים הגוברים עליהן. במהלך המחקר התבססה ואוששה השערה זו אצל רוב הנחקרים. התייחסות מפורשת ל'נס השמימי' או לסיוע אלוהי, עלתה בעיקר ביחס להתמודדות עם הפער החודשי בין ההוצאות להכנסות ועם ההוצאות הגבוהות הנדרשות עבור נישואי הילדים.

מן המחקר עלה כי הכלכלה החרדית מתנהלת כל העת תחת תחושה מובהקת כי הקשיים, גם המטרידים ביותר, ייפתרו בסיועו של הקדוש ברוך הוא. אין זו תפיסה פילוסופית הנהגית בשיח דתי או הגותי, אלא צורת שיח יומיומית המגיעה ממקור שכנוע פנימי ועמוק. באופן מרתק, התפיסה הזו מקבלת מסגור דואלי: מחד גיסא, המרואיינים, כמו גם מומחים ורבנים העוסקים ברמה היומיומית בכלכלת משק הבית החרדי – הדגישו כי לא ניתן לתאר את הסיוע השמימי, לכמת או למדוד אותו, שכן הוא אינדיבידואלי ולעיתים חבוי. אך מאידך גיסא, נראה כי מצופה מאנשים מאמינים להכיר בקיומו של הנס, לזהות אותו ולייחס אליו את המתרחש. ואכן המרואיינים שהשתתפו במחקר הציגו בפנינו עשרות דוגמאות מחייהם שלהם או מחיי סביבתם הקרובה המעידות לתפיסתם כי הסיוע השמימי ('הנס') אכן מתרחש.

ל"תפיסת הנס" יש השלכות רבות. אחת המרכזיות שבהן היא שאלת התכנון הכלכלי לטווח ארוך. הוצאותיו של משק הבית החרדי, שמתעצמות סביב שני המעגלים שהוזכרו (מועדי ישראל והשאת הילדים) מאלצות את ראשי משק הבית להתמודד עם הוצאות הגבוהות משמעותית מהכנסותיו, כאשר ההחלטות הכלכליות מתבצעות לרוב על בסיס יומי, ללא תכנון לטווח ארוך. כך, קיימים דיווחים רבים לא רק על הלוואות רבות מגמ"חים ומבנקים, אלא גם על עיסוק מתמיד בניהול ההלוואות והחובות – מה שמכונה בעגה החרדית **'גלגול החובות'** או **'גלגול גמ"חים'**, והוגדר במחקרנו כ**'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי'**. הישענות זו – כחלק מ'תפיסת הנס' – מבוססת על ההנחה שבסופו של יום

תמיד אפשר להסתדר בדרך כזו או אחרת, וכי את המינוס שיווצר ניתן יהיה לכסות בעזרת סיוע מגמ"ח כזה או אחר. לטעמנו, זהו גורם מרכזי העומד בבסיס לא מעט דיווחים על הורים המתחייבים לשלם סכומי כסף גדולים עבור רכישת דירה לילדיהם הנישאים, אך בהגיע עת הפירעון, הם אינם עומדים בהתחייבות.

ההסתמכות על הנס, שמטבעו הוא אקראי ולא מובטח, מולידה רפרטואר שלם של התנהגויות כלכליות שאינן פרי של תכנון מסודר או של ניהול תקציב נכון. כך למשל התגבש לו עולם שלם של דפוסי התנהגות צרכניים המתבססים על תווי קניה והנחות זעירות ('דקדוקי עניות') ברשתות חרדיות; מימוש מסיבי של קצבאות ומענקים, גם אם אלו נמוכים; ועיסוק מרובה – לעיתים באופן שאינו כשר – בהטבות מס ובמימוש זכויות.

באופן מעניין, דווקא בכל הנוגע לנישואי הילדים, עלו לא מעט דיווחים על התנהלות שמבוססת על תכנון לטווח ארוך. כך למשל נשמעו עדויות על רכישת נדל"ן בשלב מוקדם בחיי ההורים על מנת למכור את הדירה בהמשך ובעזרת תמורתה לרכוש דירה לילדים הנישאים. גם אם שוויה של הדירה הנרכשת לא יאמיר – היא נחשבת ל"מניה" בטוחה שמשמרת לכל הפחות את ההשקעה בה, ובתום 20 שנות תשלומי משכנתא, באמצעות דמי השכירות, ההורים יוכלו למכרה ולשלם בדמיה את התחייבויותיהם לנישואי ילדיהם. כמו כן, נשמעו עדויות על הצטרפות מוקדמת לתוכניות גמ"ח גדולות המאפשרות הלוואות ללא ריבית בסכומים משמעותיים.

בשונה מההתנהלות בסוגיית נישואי הילדים, תכנונים כלכליים לטווח ארוך כמעט שלא באו לידי ביטוי בהתנהלות היומיומית או החודשית של המרואיינים, והרציונל מאחורי השונות בין שדה הנישואים לשדה המחיה היומיומית עדיין אינו ברור. ייתכן כי תחושת החובה העזה המוטלת על ההורים להשיא את ילדיהם, ובעיקר את בנותיהם, וההבנה כי הדבר לא יתאפשר ללא השתתפות משמעותית ברכישת הדירה, מאלצת אותם לפתח תוכניות ארוכות טווח על מנת שלא לשלם מחיר יקר בדמות עיכוב השידוך של היקרה להם ("מה עדיף, שאני אשאיר את הבת שלי שתזדקק בבית?" תהתה אחת המרואיינות, "אני מבינה מאוד את אלו שמתחייבים ולא משלמים, אין להם ברירה").

חשוב להדגיש כי אומנם התכנון לטווח ארוך עבור נישואי הילדים אכן התגלה כתופעה רחבה וחוצה עדות וזרמים, אולם קיימות עדויות לא מעטות – כולל רטוריקה רבנית פורמלית – המציגות, לעיתים אפילו כאידיאל, היעדר תכנון לטווח ארוך גם ביחס לנישואי הילדים, תחת המסגור של 'תפיסת הנס'.

בהקשר זה יש להצביע גם על התנהלות צרכנית 'חכמה' של משקי הבית החרדים הרוכשים את קניותיהם במכירות שכונתיות ברחובה של עיר, בסוף עונה ולא בתחילתה ותוך עקרוני על רכישת מותגים.

טיפולוגיה של תפיסת הנס

הדיווחים העקביים על 'תופעת הנס' עמדו גם בבסיס השאלה שהניעה את המחקר: כיצד 'נסגרים' הפערים החודשיים בין ההוצאות להכנסות (פערים הנוותרים גם לאחר ההסתייעות במנגנוני הסיוע הממשלתיים והפילנתרופיים ולאחר מיצוי המימון באמצעות גמ"חים או בנקים)? שאלה זו הופנתה למרואיינים לאחר מילוי טבלת האקסל בצוותא וסיכום הנתונים שהצביעו לרוב על פער משמעותי בין ההוצאות להכנסות. לאחר מאמץ וחשיבה, רבים מן המרואיינים הצליחו 'לחלץ' את ההכנסות הבלתי צפויות ('הניסים', בלשונם) ותיארו שורה של עבודות מזדמנות, התרחשויות לא מתוכננות, מענקים מיוחדים ועוד הכנסות בלתי צפויות שלא תועדו במחזור הכספים השנתי.

במהלך הטיפולוגיה שערכנו לניסים אלו במטרה לפענח את מקורם ('להכניס את הניסים לאקסל'), קיבצנו את ההכנסות לחמש קטגוריות מרכזיות: (1) מענק בלתי צפוי ממקור פורמלי; (2) הכנסה מעבודה לא צפויה במקום פורמלי; (3) מתנה לא צפויה מקרובים או סיוע פילנתרופי; (4) הכנסה מעבודה לא פורמלית; (5) חיסכון והלוואה.

מרכיב ההכנסות מעבודה לא פורמלית, הממוסגר לרוב בכינוי 'עבודה בשחור', הוזכר על ידי המרואיינים, אך בשיעורים נמוכים מן המצופה; מרכיב ההכנסות הבלתי צפויות ממקור פורמלי עשוי ללמד על מחסור בידע לגבי זכויות המגיעות למשק הבית ומועד מימושן.

מרכיב ההכנסות הבלתי צפויות מקרובי משפחה, חברים ופילנתרופיה משקף יחסי קרבה ואחריות הדדית קהילתית ומשפחתית. לאמור: הקהילה החרדית על מנגנוני הסיוע הפנים חרדיים שלה מייצרת 'הכנסה פרמנטית קהילתית' שמאפשרת את המשך התפקוד שלה ושל המוסדות החברתיים (החינוכיים והפילנתרופיים) התומכים בתפקודה. על כך מעידים גם נתוני הלמ"ס, המצביעים על שיעור גבוה של תרומה לצדקה ולקרנות פילנתרופיות בקרב החברה החרדית בהשוואה לחברה היהודית שאינה חרדית. אלא שבשונה מהחברה הכללית, כספי התרומה בחברה החרדית מופנים ברובם אל תוך הקהילה ונותרים בה, כפי שיתואר בהרחבה בסעיף הבא.

מקומם של המוסדות הקהילתיים

בהתאם לתאוריה הסוציולוגית של דורקהיים (2006) על מוסדות החברה כמבנים חברתיים יציבים המשפיעים על התפקוד והפונקציונליות של הסדר החברתי, ניכר כי המוסדות הקהילתיים החרדיים פועלים בכל זירה וערוץ במחזור החיים של המשפחה החרדית ומסייעים לתפקודה. המוסדות הקהילתיים הללו מאפשרים הן לבעלי היכולת והן למיעוטי היכולת לקיים את אורח החיים התפקודי, שאחד ממרכיביו הבולטים הוא נישואי הילדים והדאגה לעתידם. במחקרנו עלה שוב ושוב מקומם של המוסדות הקהילתיים – ובראש ובראשונה מוסד הגמ"ח – כמענה מרכזי לצורך במימון אירוע החתונה ורכישת הדירה לילדים הנישאים.

עבודתנו אינה מתייחסת למענים המערכתיים של המוסדות הקהילתיים בכל אחד משלבי החיים, נושא שראוי בוודאי למחקר עתידי, אולם ההיקף הגדול של הפעילות הכלכלית הבנויה על מבנים קהילתיים-חברתיים גולם בממצאים בכמה היבטים מרכזיים:

1. **התנהלות צרכנית ייחודית** המורכבת ממנגנון קהילתי כלכלי מתוחכם של כרטיסי הנחה, מכירות שכונתיות, חלוקות חסד וכן הלאה.
2. **התרומות כנורמה חברתית** – על פי נתוני הלמ"ס, 89% מהחרדים בגיל 20 ומעלה תרמו בשנים 2021-2022 תרומה כספית כלשהי (לעומת 61%

מהיהודים שאינם חרדים). בשנים אלו 63% מהחרדים הצהירו שהם תרמו יותר מ-1,000 ש"ח (לעומת 24% מהאוכלוסייה היהודית שאינה חרדית) (כהנר ומלאך, 2023). תופעה זו באה לידי ביטוי מובהק גם בדיווחים של המרואיינים במחקרנו. בשונה מקהילות אחרות, מענקי הצדקה של הקהילה החרדית מופנים באופן מלא אל הקהילה פנימה: סיוע לבני משפחה במצוקה, סיוע למוסדות תורה – כוללים וישיבות – ותרומות לעמותות צדקה בשדות שונים. במילים אחרות, הכסף הרב המוענק לצדקה נשאר בסופו של יום בתוך הקהילה, ולמעשה מאפשר את המשך התפקוד של הקהילה ושל המוסדות החברתיים (החינוכיים והפילנתרופיים) התומכים בתפקודה.

3. **מוסד הגמ"ח** – באחת ההרצאות שנמסרה בכנס כלכלה חרדי שאורגן על ידי גמ"ח י"ד שמשון, סיפר המרצה – הרב מאיר קסלר, רב העיר מודיעין עילית – על שיחתו עם אחד מגדולי הדור בעניין אפיקי השקעת כספים שאינם נדרשים להוצאות השוטפות. "שאלתי את הרב האם להפקיד את הכספים בגמ"ח או בתוכניות חיסכון בבנק? הרב אמר להפקיד אותם בגמ"ח, שהרי נאמר במשנה [במסכת פאה] שגמילות חסדים היא מן המצוות שרואים את פירותיהם בעולם הזה. לאנשים קשה לקבל את זה: איך הם יראו את הפירות? האם 100 אלף השקלים שאותם הפקידו בגמ"ח יהפכו בתום עשר שנים ל-150 אלף שקלים? אבל זו ההשקפה הנכונה". הרטוריקה החרדית אפוא, לא רק רואה בגמ"ח מוסד אלמנטרי שמסייע לבני הקהילה, אלא גם דואגת לשמר אותו באמצעות בני הקהילה גופה, אשר מצידם נענים לה. כך למשל, ניתן לראות בייסודו של 'הגמ"ח המרכזי', המאפשר הלוואות גבוהות ללא ריבית, תוצר בלתי נמנע של ההתנהלות הכלכלית החרדית. הוגה ומייסד הגמ"ח – ראש ישיבה מוכר בשם הרב גבריאל יוסף לוי – זכה לסופרלטיבים בתקשורת החרדית, שאף הציעה להעניק לו את פרס נובל לכלכלה.

בנרג'י ודופלו, זוכי פרס נובל לכלכלה לשנת 2019, התייחסו במחקרם לתפיסה הרווחת בחברות החיות בעוני, ולפיה גידול ילדים רבים הינו 'אפיק השקעה' חלופי. הילדים הרבים, כך סבורים ראשי המשפחות, יתמכו בהם בבגרותם, וככל

שירבו הילדים במשפחה – כך תגדל ותתרחב התמיכה שיוכלו להעניק להוריהם ולמשפחה (ברנג'י ודופלו, 2020). בראיונות שערכנו במחקר עלו כמה היגדים התומכים בתאוריה זו. כך למשל, המרואיין מאיר תיאר יחסי תלות של עזרה הדדית בין ההורים לילדים במגזר החרדי: "אתה בא לבתי חולים, ואני ראיתי את זה בעיניים כשלוויתי את שני ההורים שלי, ואתה מבקר שעות אצל אבא שלך וזה שלידו לא רואה פנים לא של נכד לא של ילד, ואצלנו זה תורנות ולא נניח את אבא שלי רגע בבית חולים גם כשהוא מורדם ומונשם". ברי כי מאיר, אילו נשאל, היה דוחה מכל וכל את הרעיון שמשפחתו מרובת הילדים עוצבה לשם הסיוע הפוטנציאלי העשוי להגיע מהילדים ברבות הימים. אולם אפשר כי באופן לא מודע, ראשי משקי הבית החרדיים 'מרשים לעצמם' להעלות את הצריכה, או את ההוצאה על נישואי הילדים, מתוך הנחה לא מפורשת כי ההשקעה תחזיר את עצמה לבסוף בדמות הסיוע ההדדי.

לשאלת החוסן הכלכלי של משק הבית החרדי

ממצאים אלו עשויים להוביל אל רובד עמוק יותר בשדה הכלכלה החרדי ולסוגיית החוסן (resilience) הכלכלי של משק הבית החרדי. מעדויות המרואיינים עלה שמשק הבית החרדי מצליח לייצר הכנסות שאינן 'נספרות' במחזור השנתי, כיוון שאינן צפויות מראש, ואלו מאפשרות לו להתנהל גם כאשר ההוצאות גדלות. כלומר, גם בעיתות משבר, למשק הבית החרדי יש יכולת גבוהה 'לפצות' על החוסרים ולהשלים את התקציב באמצעים שונים, ובעיקר באמצעות סיוע מן המשפחה ומן הקהילה. יכולת זו מובילה לכך שגירעונם של תקציבים לא משפיע בטווח הקצר על משק הבית החרדי. כך למשל, בכל פעם שהייתה פגיעה כזו או אחרת בקצבאות הממשלה לאברכים, נרשמה התגייסות משמעותית של ראשי המוסדות, ואלו הצליחו להשלים את החלל הכספי שנוצר (ראו למשל אצל זוסמן וזופניק, 2021).

המומחים לייעוץ כלכלי במגזר החרדי אשר שוחחנו עמם, הצביעו על חוסנם של המוסדות החברתיים החרדיים, אשר מסוגלים להירתם בעת הצורך לא רק להפעלתם של מוסדות פיננסיים כמו גמ"ח הלוואות למימון הוצאות נישואי הילדים (אליו מפקידים חברי הקהילה את כספם במקום להשקיעו באפיקי

חיסכון רווחיים), אלא גם לסייע במעגל השני – חלוקות מזון בחגים ובניית מנגנון מסיבי של כרטיסי הנחה המוניים.

להתנהלות זו יש ודאי גם השפעה פסיכולוגית-כלכלית. החלטות כלכליות המתקבלות על בסיס יום-יומי ללא תכנון ארוך טווח, ולצידן הישענות על עבודות בלתי צפויות ועיסוק בהלוואות – מאפשרות למשקי הבית החרדיים עמידות כלכלית (או לכל הפחות עיכוב משמעותי בהפגמת השינויים המדיניים-כלכליים לתודעה החרדית הקולקטיבית) גם כאשר מתרחשים שינויים כלכליים במשק הישראלי בכלל, ושינויים המשפיעים על האוכלוסייה החרדית בפרט.

לאמירה זו נבקש להוסיף כמה הסתייגויות:

1. כיום, הקצבאות והתמיכות הממשלתיות מהוות כ-20% מכלל ההכנסה החדשית של משקי הבית החרדיים. כפי שציין הכלכלן אברהם זופניק, מאז 2003 (לאחר תוכניתו הכלכלית של שר האוצר דאז נתניהו), לא חלו שינויים משמעותיים בהטבות ובסובסידיות הממשלתיות הנוגעות לחברה החרדית. חרף הכותרות שהתלוו להצהרות הפוליטיות סביב הכוונות לקצץ את הקצבאות המגיעות אל משקי הבית החרדים והתנייתן במיצוי כושר ההשתכרות – ההשפעה בפועל הייתה מינורית. לטענתו, ניסיונות אלה אף עלולים לגרום למגמות בידול והסתגרות ולצמצם למעשה את פוטנציאל היציאה החרדית לעבודה (ראו עוד אצל זוסמן וזופניק, 2021). בד בבד, 'גזירות' משמעותיות, אשר יפגעו בקצבאות ובתמיכות באופן דרמטי ונרחב, עשויות לשנות את המסקנה המוצגת.

2. הסתייגות נוספת נוגעת לשאלת הפנסיה העתידית. העלייה בתוחלת החיים, המשפיעה על קרנות הפנסיה, לא פוסחת כמובן גם על האוכלוסייה החרדית. הנתונים המצביעים הן על השתתפות נמוכה של גברים חרדים בשוק העבודה, והן על שכר נמוך ביחס למגזר החילוני (ללא הבדלי מגדר), מעלים את השאלה כיצד תתמודד אוכלוסייה זו בהגיעה לגיל הפנסיה. לסוגיה זו ראוי להקדיש מחקר המשך נפרד.

3. הערה נוספת ביחס לשאלת החוסן הכלכלי של משק הבית החרדי נוגעת ליכולת הישרדותו של מנגנון ההלוואות הענק שמפעילה החברה החרדית.

מנגנון זה מתקיים באמצעות מוסדות הגמ"ח, כמו גם באמצעות נטילת משכנתאות גבוהות מן הבנקים. ניתן לתהות האם לאורך זמן, בפרט לאור גידולה הדמוגרפי הצפוי של האוכלוסייה החרדית, מנגנון זה יקרוס. מומחים לתחום הגמ"חים (מנהלי גמ"חים ששוחנו עמם, וכן פרופ' יורם מרגליות ממנסחי 'חוק הגמ"חים', ראו מאמרו: מרגליות ופרידמן, 2022) טענו כי אפשרות זו אינה סבירה. לדידם, ככל שקצב הגידול הטבעי של האוכלוסייה החרדית ימשיך להיות מהיר, חוסנו של מנגנון הגמ"ח מובטח. ההפקדות וההשתתפות בתוכניות הגמ"ח רק יגברו, והתוכניות המסודרות של מוסדות אלו, שמלוות לרוב בייעוץ כלכלי ובחישוב אקטוארי, יתחזקו ויבטיחו את המשך קיומו.

4. הסתייגות אחרונה נובעת מהשינויים המהותיים המתרחשים בשנים האחרונות בשוק הדיור. לטענתם של רגב ומילצקי (2023) חיזוק מגמת ההשתלבות של גברים חרדים בשוק התעסוקה נובעת מעליית הריבית ומהתייקרות החזרי המשכנתאות – צעדים שיצרו לחצים כלכליים כבדים על משפחות חרדיות רבות. לאור זאת, ניתן לתהות האם התייקרויות נוספות עשויות להוות 'מנופי לחץ' כלכליים נוספים, שמצידם יעיקו על משק הבית החרדי ויובילו לצמיחתם של תופעות חברתיות נוספות, כמו עלייה חדה יותר בהשתלבות של גברים חרדים, ואולי גם של נשים חרדיות, בשוק העבודה.

מחיר הבחירה

קסיר ורומנוב (2017א) בחנו במחקרם מדדי איכות חיים של אוכלוסיות שונות בישראל. מן המחקר עלה כי האוכלוסייה החרדית מזוהת על שביעות רצון גבוהה מהחיים (98% העידו כי הם מרוצים מחייהם, לעומת 90% מהיהודים שאינם חרדים), וכן על שביעות רצון גבוהה ממצבם הכלכלי וממדדים רבים נוספים. הטענה הבסיסית של החוקרים היא כי להבדיל מתיאוריות קלאסיות על 'תרבות עוני' המשפיעה באופן שלילי על מדדי איכות החיים, בקרב האוכלוסייה החרדית רמת שביעות הרצון הגבוהה מהחיים מתואמת עם האמונה הדתית הדוגלת בראייה חיובית, הסתפקות במועט ונכונות לויתור על הנאות העולם הזה עבור לימוד תורה.

יחד עם זאת, לצד ההסתפקות במועט והתפיסה הרווחת של 'השמח בחלקו', ממחקרנו עלה כי החרדים אינם בוחרים בעוני כדרך חיים אידיאלית ואינם שבעי רצון ממנו. תמה זו עלתה באופן מובהק אצל כלל המרואיינים. ההגדרה שנרקמה מן הראיונות היא **'לחיות את מחיר הבחירה'**. כלומר, משקי הבית החרדיים מודעים למחירים שהם משלמים על הבחירה באורח החיים החרדי, הם מכירים את האלטרנטיבות, אך דבקים בבחירות הערכיות והתרבותיות, שלעיתים אכן גובות מחירים כלכליים ואחרים.

אחת המשמעויות הישירות הנגזרות מאורח החיים החרדי היא מה שכינינו **'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי'**. מונח זה מתאר את ההתמודדות הבלתי פוסקת של ראשי משק הבית החרדי עם הוצאות גבוהות, ניהול הלוואות וחובות, פער חודשי בין הוצאות להכנסות ועוד. מצב זה מוביל מטבע הדברים לתחושות של לחץ ושל נטל המונח על כתפיהם של ראשי משקי הבית. עם זאת, בהמשך ל'תפיסת הנס' המתוארת, רבים מן המרואיינים שהתייחסו לסוגיית הלחץ הכלכלי והשפעותיו, ביקשו לסייג זאת בהצהרות אמוניות שעיקרן הסתמכות על הקדוש ברוך הוא והנחה כי יום יבוא ומצבם הכלכלי יתייצב.

ניתוח הממצאים העלה את המסקנה הבאה: האמונה באל ובסיועו העל-טבעי מסייעת להתמודד עם חוסר הוודאות הכלכלי ('הזמזום המתמיד של הנטל הכלכלי') ולדבוק באורח חיים אשר גובה לעיתים מחירים לא פשוטים. בד בבד, 'לזמזום' הבלתי פשוט הזה, ולהנחה כי ראשי משקי הבית החרדיים אינם בוחרים בעוני כדרך חיים אידיאלית ואינם שבעי רצון ממנו – יש השלכה נוספת, ולפיה אם ראשי המשפחות הללו יוכלו להגדיל את הכנסותיהם באמצעות יציאה לעבודה שלא תפגע באורחות חייהם ובערכיהם – הם ישמחו לעשות זאת.

בדומה לממצאים שעלו במחקרם של קסיר ורומנוב (2017א), המרואיינים במחקרנו הצביעו על שביעות רצון רבה מחייהם, והעידו כי הם מצליחים לתמרן היטב בין אותו 'זמזום מתמיד של הנטל הכלכלי' לבין תחושה של רוגע ושביעות רצון.

מחקרי המשך

כאמור, במחקר זה בחרנו להתמקד בשיטת מחקר איכותנית הבוחנת את נקודת המבט של ראשי משק הבית החרדיים, לצד התייחסות מסוימת לנתונים כמותניים ממקורות שונים. אנו ממליצים לערוך מחקרי המשך, כמותניים ברובם, אשר יתמקדו בסוגיות הדורשות העמקה ובירור:

< מחקר כמותני אשר יבחן את ה'טיפולוגיה של הנס', כלומר את תופעת ההכנסות הבלתי צפויות המצליחות לכסות את הפער שבין ההוצאות להכנסות לאחר כל מגננוני סיוע המוכרים לנו. האסמכתא האיכותנית עשויה להוות בסיס איתן לניסוח שאלון שבוחן את גודל הפער בין ההוצאות להכנסות ואת דרכי ההתמודדות של משקי הבית עם אותו הפער.

< מחקר נוסף יוכל לשפוך אור על סוגיית מעבר ההון הבינדורי בחברה החרדית. במחקרנו עלה כי מעבר של הון מההורים לילדים אינו משפיע משמעותית על הכנסותיהם של האחרונים, בין היתר משום שבדור הנוכחי – אף ההורים כבר לא נהנים מן ההכנסות הגבוהות שהיו בעבר. כדי להעמיק בסוגיה, מומלץ לערוך מחקר אשר יבחן האם (ומתי) חל שינוי במגמת המעבר של ההון הבינדורי בחברה החרדית, והאם – כפי שעלה מעדויות המרואיינים במחקרנו – קיימת גם זרימה הפוכה, כלומר הון העובר מן הילדים אל ההורים.

< במחקרנו עלה כי הכנסות מעבודות לא פורמליות, ובהן גם 'כסף שחור', תופסות חלק מסוים – אך לא מרכזי – בסך ההכנסות הכולל של משק הבית החרדי. כיום אין בנמצא נתונים מלאים על היקפו של ערוץ הכנסה זה בקרב האוכלוסייה החרדית. מחקר סטטיסטי ממוקד יוכל לספק אומדן חשוב ולתת מענה ל'חלל' המחקרי.

< הכלכלן היהודי מילטון פרידמן (Friedman, 1957) הגה את 'תיאוריית ההכנסה הפרמננטית', ולפיה משקבית לא יחרוג בהוצאותיו באופן משמעותי מהכנסותיו הקבועות או ממה שהוא סבור שיהיו הכנסותיו הממוצעות לאורך חייו. לפיכך, הכנסות חד-פעמיות, גם אם הן גדולות, לא ישפיעו על הוצאותיו השוטפות של משק הבית ולא יובילו לעלייה בתצרוכתו. כלומר,

על פי תאוריה זו, מחזור החיים מחושב על ידי הפרט באופן כזה שיאפשר לו צריכה התואמת להכנסה כפי שהיא מחולקת לאורך כל שנות חייו. לאור ההשערה שעלתה במחקר בדבר 'הכנסה פרמננטית קהילתית' – בפרט כזו העשויה להעניק חוסן (resilience) לקהילה גם בעיתות מצוקה – מוצע להעמיק בסוגיה זו ולבחון אותה גם בכלים כמותניים, וכן לבחון את ההבדלים בין התמיכה הקהילתית הקיימת בקהילות החרדיות השונות.

◀ סוגיית התמיכה הפילנתרופית, שהוזכרה בכמה מן הראיונות, מזמינה מחקר מעמיק בזיהויים של גורמים אלו: מי הן הפרסונות החרדיות האמידות המייצרות את אותה פילנתרופיה חרדית? מהי תפיסת עולמם הכלכלית והחברתית? באיזה דפוס מתקיימת פילנתרופיה זו?

◀ ממצא מרתק נוסף שעלה במחקר אך לא זכה להעמקה, נוגע לסוגיית אי-השוויון המגדרי בקבלת ההחלטות הכלכליות. בעוד שאי-שוויון בהכנסה עומד בדרך כלל במתאם ישיר לאי-שוויון בקבלת ההחלטות הכלכלית בבית (ראו למשל: Angel-Urdinalo & Wodon, 2013), במחקרנו עלתה תמונה שונה. רוב המרואיינים העידו כי אב המשפחה אמן על קבלת ההחלטות הכלכליות של משק הבית, אף שכידוע, נשים בחברה החרדית משתכרות יותר מן הגברים ונחשבות למפרנסות העיקריות של משק הבית. בין המרואיינות היו אף שהעידו כי בוחרות 'למסור' את תחום ניהול כלכלת המשפחה לבן זוגן מתוך אמונה שזהו תפקידו. מחקר המשך יוכל אפוא להרחיב את המבט על ממצא חריג זה, שיש לו השלכות רבות הן בשדה הכלכלי והן בשדה החברתי.

◀ במחקרנו עלה כי לא מעט הורים עורכים תכנון ארוך טווח ביחס לנישואי ילדיהם, בעיקר באמצעות רכישת דירות באזורי פריפרה בשלב מוקדם של נישואיהם. מחקר המשך יוכל לא רק להרחיב התרשמות זו בכלים כמותניים ואולי אף איכותניים, אלא גם לבחון את ההיבט התרבותי ב'היצמדות' של ראשי משקי הבית החרדיים להשקעות נדל"ן דווקא, להבדיל מאפיקי השקעה אחרים.

◀ העלייה בתוחלת החיים, המשפיעה על קרנות הפנסיה, לא פוסחת כמובן גם

על האוכלוסייה החרדית. הנתונים המצביעים הן על השתתפות נמוכה של גברים חרדים בשוק העבודה, והן על שכר נמוך ביחס למגזר החילוני (ללא הבדלי מגדר), מעלים את השאלה כיצד תתמודד אוכלוסייה זו בהגיעה לגיל הפנסיה. משתנים ייחודיים של משקי הבית החרדיים (כגון שונות בהוצאה על פנאי ותרבות בגיל הפנסיה, מספר גדול של ילדים העשויים לתמוך בהורים בבגרותם) עשויים להשפיע אף הם על התמודדות זו. יש מקום אפוא לערוך מחקר המשך שיבחן את הסוגיות הללו ואת השלכותיהן.

ספרים ומאמרים

- אורבך, ג' (2009). על פילנתרופיה ואפקטיביות – תחום החינוך בישראל. **סדרת מאמרים**, 5, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אלפנביין, א' (2002). **סיפורים חסידיים**. ספריית כפר חב"ד.
- בנג'י, א' ודופלו, א' (2021). **כלכלה ענייה: לחשוב מחדש על המלחמה בעוני הגלובלי**. פרדס.
- בץ, כ' וקריל, ז' (2019). **חשיבות התמריצים הכלכליים לשיעור תעסוקת הגברים החרדים**, סדרת **ניירות עבודה**. משרד האוצר, אגף הכלכלן הראשי.
- בראון, ב' (2017). **המדריך לחברה החרדית**. עם עובד.
- גרשוני, ח' וטאוב, ת' (2021). "יש לנו שאיפות שונות לחלוטין" – הקהילה החרדית ומאפייניה בראי שיח המוגבלות. בתוך ד' אייזנקוט, ר' חיראק, וש' דורון (עורכים), **אתגרים ומגמות בחברה הישראלית במבט רב-תחומי** (עמ' 179–209). פרדס.
- דהן, מ' (2006). **מדוע יש יותר עניים בישראל?** המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דורקהיים, א' (2006). **הכללים של המתודה הסוציולוגית** [תרגום: רואי בן בשט]. רסלינג.
- היון, א' (2022). "זו רק אתניות": **סגרגציה, הדרה ואפליה על בסיס אתני בחברה החרדית**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית.
- היון, א' ופראוור, א' (2023). **מהכולל למוכלת: תפיסתם העצמית של אברכי כולל שהשתלבו בשוק העבודה**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- וסרמן, נ' (2015). **מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור**. הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון.
- זוסמן, נ' וזופניק, א' (2021). **הורדת גיל הפטור משירות צבאי לגברים חרדים והשפעתה על היצע עבודתם ועל משתני תוצאה נוספים**. בנק ישראל, חטיבת המחקר.
- זיכרמן, ח' (2017). **חרדיות ישראלית בשלש מערכות. תרבות דמוקרטית**, 17, 131–157.
- כהן, ב' (2005). **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית – מבט מבפנים**. מכון פלורסהיים למחקרי מדיניות.

- כהנר, ל' ומלאך, ג' (2023). **שנתון החברה החרדית בישראל 2023**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' (2020). בין מרחב דתי למרחב מעמדי: גאוגרפיה של ריבוד בחברה החרדית, **מגמות**, נה(1), 244–225.
- כהנר, ל' (2020). **החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוונטל, ע', גורדון, ג' ומלאך, ג' (2022). **האם הקומץ משביע את הארי? ההתנהלות הכלכלית של משקי הבית החרדיים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ליבוביץ, א' (2021). **תקציב המשפחה: כלים ומאמרים לניהול קל ומקצועי של התקציב המשפחתי**. יפה נוף.
- מלאך, ג', כהן, ד' וזיכרמן, ח' (2016). **מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה. תכנית אב לתעסוקת חרדים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך, ג', חושן, מ' וכהנר, ל' (2016). **שנתון החברה החרדית בישראל 2016**. המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- מרגליות, י' ופרידמן, ר' (2022). מוסד הגמ"ח בישראל ותהליך אסדרתו, **משפט חברה ותרבות**, 36, 360–325.
- סנדרס, י' (תשפ"ד). **איך מחתנים ילדים? ישראל**.
- פלדמן, נ' (2015). **הון בריאותי ומדיקולטורזציה ב'חברת המשתדכים' החרדית**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- פרל, מ' (2003). **בעיניים פקוחות: מנגנון ההרס העצמי של הכלכלה הישראלית – הסיפור האמיתי**. כתר.
- קלעג'י, ת' וכהן, א' (2017). **ציות וסמכות במובלעת שמרנית הנאלצת להיפתח לסביבה: מקרה הבוחן של רכישת השכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות בישראל**. **תרבות דמוקרטית**, 17, 241–266.
- קסיר (קלינר), נ' (2018). **מיהו עני? חובות בחברה החרדית היבטים שונים של עוני ודרכי התנהלות פיננסית בקרב הציבור החרדי**. אוניברסיטת תל אביב.
- קסיר (קלינר), נ' וצחור-שי, א' (2016א). **על עובדים מאוגדים, חרדים ומה שביניהם**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- קסיר (קלינר), נ' וצחור-שי, א' (2016ב). **מתן תרומות כספיות בחברה החרדית**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- קסיר (קלינר), נ' וצחור-שי, א' (2017). **על העוני והמצב הכלכלי של החברה החרדית**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר (קלינר), נ' ורומנוב, ד' (2017א). **איכות החיים של אוכלוסיות בחברה הישראלית – מבט השוואתי**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר (קלינר), נ' ורומנוב, ד' (2017ב). **רווחה ויציבות פיננסית בחברה החרדית – עניים אך מצליחים לחסוך**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

Angel-Urdinalo, D., & Wodon, Q. (2013). Income generation and intra-household decision making: A gender analysis for Nigeria. In G. S. N. Nair & M. M. Ibrahim (Eds.), *Gender disparities in Africa's labor market* (pp. 381-397). Routledge.

Friedman, M. (1957). *A theory of the consumption function*. Princeton University Press.

Strauss, A., & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology: An overview. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 273-285). Sage Publications, Inc.

Wasserman, V., & Frenkel, M. (2020). The politics of (in) visibility displays: Ultra-Orthodox women maneuvering within and between visibility regimes. *Human Relations*, 73(12), 1609-1631.

קרלניסקי, א' (2021). **השכלה, תעסוקה והשתכרות של גברים חרדים במבט ארוך-טווח: האם הפערים מצטמצמים? פורום קהלת למדיניות**.

רגב, א' וגורדון, ג' (2020). **שוק הדיור החרדי ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רגב, א' ומילצקי, י' (2023). **דו"ח מצב החברה החרדית 2023**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

רוזנבלט, נ' (תשפ"ד). **בית פלוני לפלוני**. מודיעין עילית.

שהשמחה במעונו (תשפ"ד). **מה שמאחורי – בניית בית בישראל בצורה נכונה ומחושבת; דעת גדולי ישראל; הישוב הצדדים ועובדות מהשטח**. [/https://bloy.co.il/product/מה-שמאחורי-בניית-בית-בישראל-בצורה-נכו](https://bloy.co.il/product/מה-שמאחורי-בניית-בית-בישראל-בצורה-נכו)

עיתונות

ארלזחורוב, מ' (2022). פלא: איך האנשים העניים ביותר בישראל מצליחים לקנות דירות ולהחזיר הלוואות כמעט כמו העשירון העליון? **דהמרקר**. <https://www.themarker.com/opinion/2022-12-15/ty-article/.premium/00000185-1511-d4b1-a5ad-1555cb970000>

היון, א' (תשפ"א). אנוסי ליטא – תופעת האברכים שחוששים להשתלב בעולם התעסוקה. **המקום**, 7, 14-20. פלטין, ס' (2022). חצי מחיר: מה עושים כל כך הרבה חילונים בסופר חרדי? **דהמרקר**. <https://www.themarker.com/consumer/2022-01-21/ty-article-magazine/.premium/0000017f-ef41-d223-a97f-efdd1e270000>

ביטלמן, י' (2012). הרבנים קבעו: לא יותר מ-25 אחוז ל"דרייברים". **בחדרי חרדים**. <https://did.li/VqlgT>

דברת, ע' וספולטר, ס' (2023). "זה טירוף מה שקורה שם. הם מוכרים במחירים לא הגיוניים": משנת יוסף לא דומה לשום סופרמרקט שהכרתם. **דהמרקר**. <https://www.themarker.com/advertising/2023-09-15/ty-article-magazine/.highlight/0000018a-930c-dd03-a59f-939feaa90000>

נספח 1: רשימת המרואיינים

שמות המרואיינים (שמות בדויים)	גיל המרואיין	מספר הילדים	משלח יד
אבנר	22	1	אברך כולל
אייל	51	4	אברך הלומד עם תלמידים
אריה	32	6	אברך ועובד בתקופת הבחירות
בניה	47	10	רב'ה בחיידר
גידי	37	5	אברך ומתעסק קצת עם מחשבים
דוד ושרה	50	8	משגיח בישיבה ומנהלת בית יעקב
דניאל	50	11	ר"מ מגיד שיעור בישיבה
זאבי	46	4	עוסק ב'קירוב'
זליג	47	9	רב'ה בחיידר
חיים	38	5	אברך וטבח בישיבה
ידידיה	49	6	ר"מ בישיבה קטנה
ישעיהו	60	7	משגיח בישיבה ואברך הלומד עם תלמידים
יששכר	55	15	ראש כולל

לאה	37	7	מזכירה, בעלה רב'ה בחיידר
לוי	48	5	מנהל עמותה
מאיר	47	9	אברך כולל הלומד עם תלמידים
מוטי	22	1	אברך כולל
מיכאל	34	7	אברך כולל
מנחם	46	11	אברך כולל הלומד עם תלמידים
נפתלי	47	8	משגיח בישיבה
נריה	23	1	אברך כולל
עובדיה	53	12	אברך הלומד עם תלמידים
רינה	44	10	מטפלת רגשית
שוקי	48	8	חצי יום אברך, חצי יום יועץ חינוכי
שלמה	51	7	אברך ושיפוצניק
שמעון	24	1	אברך כולל
שמשון	52	5	אברך הלומד עם סטודנטים
תרצה	40	8	מזכירה במכללה, בעלה ראש כולל
ממוצע	42	6.3	

נספח 2: מתווה הריאיון

חלק ראשון: שאלות רקע

1. ספר לי מעט על עצמך, גילך, מצבך המשפחתי, ילדותך, הורייך, מוסדות הלימוד שלמדת בהם עד לנישואיך.
2. כיוון שאנו עוסקים בענייני כלכלה, האם תוכל לספר לי מעט על משלח דם של הורייך ושל הורי אשתך?
3. ספר לי בבקשה על המצב הסוציו-אקונומי של הורייך [במבט לאחור].
 - 3.1 כיצד היית מגדיר את מצבה הכלכלי של משפחתך קודם נישואיך על הסקאלה שבין מצוקה כלכלית לרווחה כלכלית?
 - 3.2 אם דווח על מצוקה -> כיצד היית מגדיר את מצב הרוח ששרר בבית? האם הייתה תחושה של מועקה, אולי של לחץ, אולי של חסר מתמיד, ואולי אדרבה - לא חשת כל מצוקה אלא להפך, אושר, סיפוק ושמחה?
4. איך היה אצל משפחת אשתך ביחס לנ"ל?

חלק שני: שאלות על תחושות המרואיין ביחס למצבו הכלכלי

5. איך אתה מגדיר את מצבך הכלכלי היום?
6. האם אתה מרוצה ממצב זה? [אם עונה תשובה קורקטית, יש להרחיב ולנסות לברר מהן תחושתו ותחושת אשתו נוכח המצב הכלכלי].
 - 6.1 האם מצבך הנוכחי כפי שאתה מגדיר אותו הוא תוצאה של 'אין ברירה', או שהוא תוצר של בחירה חופשית שלך?
 - 6.2 האם מצבך הכלכלי משפיע על מצב הרוח בבית? האם הוא משפיע על הזוגיות שלך?
 - 6.3 האם מצבך הכלכלי משפיע על חינוך הילדים או על התנהגותם הנורמטיבית?

חלק שלישי: שאלות על התנהלות משק הבית של מרואיין

[המרואיין ממלא ביחד עם המראיין את הטבלאות]

א. הוצאות חודשיות

הוצאה חודשית ממוצעת		
	חשמל	תשלומים
	טלפון נייד	
	טלפון ניח	
	תקשורת מחשבים [אינטרנט]	
	גז	
	ארנונה	
	מים	
	קופ"ח	
	כבישי אגרה	
	שכר לימוד בנים	שכר לימוד
	שכר לימוד בנות [דמי שכלול]	
	מטפלת	
	שיעורים פרטיים	
	חוגים לילדים	
	טיפול רגשי / ייעוץ	
	לימוד מקצוע – הורים	
	ביטוח לאומי	ביטוחים
	ביטוח רפואי	
	ביטוח נכס/חיים	
	ביטוח מכשירים	
	עיתונים	מנויים ושירותים
	מקווה	
	צדקה [מעשרות ותרומות]	
	דמי חבר בגמ"ח הלוואות	
	עמלת ניהול חשבון	
	התעמלות	
	עוזרת בית	
	גנרטור שבת	

נסיעות ורכב	חופשי חודשי
	הטענות רב קו [ממוצע]
	טסט ורישיונות
	ליסינג לרכב
	ביטוח רכב
	דלק לרכב
	תיקונים לרכב [ממוצע]
מזון – לפרט כיצד סל המוצרים זול יותר	מוצרים מתכלים. לדוגמה: לחמים, ירקות, מוצרי בשר / חלב, שימורים, שתיה ועוד. מזון מוכן על בסיס קבוע. וכן חומרי ניקוי וכלים חד-פעמיים ועוד.
ביגוד	ביגוד האב
	ביגוד האם
	ביגוד הבנים
	ביגוד הבנות
שונות	קניות שונות בסכומים נמוכים. לדוגמה: בית מרקחת, מכשירי כתיבה, תספורת, איפור, מתנות, אבזור לבית, ספרים, תכשיט, מסעדה, פינוקים וכו'
	קוסמטיקה ולייזר
	סיגריות

ב. הוצאות שנתיות מיוחדות

הוצאה שנתית ממוצעת		
	הוצאות חג הפסח [מזון לחג, מצות, אפיקומן, כלים, ניקיון, סידור, נסיעות]	חגים
	הוצאות חג הפורים [משלוחי מנות, מתנות לאביונים, תחפושות, מתנות למורים, נסיעות]	
	הוצאות חגי תשרי [מזון לחג, ד' מינים, סוכה, מקומות בבית הכנסת, נסיעות]	
	בין הזמנים [קייטנות, מחנות קיץ, אירוח, טיולים, אטרקציות, שכירות רכב, נסיעות]	הוצאות מיוחדות
	חזרה לבית הספר [ספרי לימוד, כלי כתיבה, ילקוט]	
	חופשה משפחתית	
	רכישת פריט ביגוד יקר, כגון – פאה, שטריימל	
	מכשירים חשמליים וריהוט	
	שמחות ואירועים	

ג. הוצאות עבור נישואי הילדים

הוצאות ממוצעות (לאירוע אחד)	
	ביגוד לחתן
	ביגוד לכלה [כולל פאות]
	ביגוד לבני הבית
	רכישת ריהוט ומכשירים חשמליים
	השתתפות ברכישת דירה
	סיוע לזוג הצעיר [שכירות דירה, אחזקה]
	אירוסין לכלה
	אולם חתונה
	אולם שבת כולל אוכל
	מתנות חתן לכלה
	מתנות כלה לחתן

ד. הכנסות חודשיות

הכנסה חודשית ממוצעת	הכנסה חודשית ממוצעת	
	משכורת בעל	משכורות
	מלגת כולל	
	משכורת אישה	
	עסק עצמאי [ממוצע]	
	קצבת ילדים	קצבאות
	הבטחת הכנסה	
	קצבאות ביטוח לאומי – נכות	
	פנסיה	הכנסות מפנסיה וכד'
	קופות גמל	
	קרן השתלמות	
	סיוע קהילתי	סיוע פילנתרופי
	סיוע מההורים	
	סיוע מחברים	
		יחידות להשכרה

לאחר מילוי הטבלה, המרואיין והמראיין מחשבים יחד את הפער בין ההוצאות להכנסות. אם עולה פער שלילי (הוצאות גבוהות מההכנסות), המרואיין נשאל:

7. כיצד אתה מסביר את יכולתך להתנהל כלכלית חרף הפער המוצג?

8. האם אתה יכול להצביע על הכנסות נוספות שלא התייחסת אליהם במהלך מילוי הטבלה, אשר 'סוגרות' את הפער הנ"ל? למשל, הכנסות לא צפויות.

חלק רביעי: שאלות כלליות על הכלכלה החרדית

9. האם לדעתך ההתנהלות הכלכלית במשקי הבית החילוניים שונה מאלו החרדיים? אם כן, האם זו נכונה יותר או להפך?
10. האם לדעתך בעתיד הנראה לעין צפוי שינוי בשדה זה?
11. בהקשר לכך, האם ישנן הוצאות 'חרדיות' ייחודיות שאינן קיימות במגזר החילוני?
12. מדוע לדעתך ניתנת חשיבות כה רבה במגזר החרדי לרכישת דירה עבור הילדים הנישאים?

חברי הועד המנהל
מכון ירושלים למחקרי מדיניות

פרופ' יונתן הלוי, יו"ר
ד"ר דוד קורן, מנכ"ל

פרופ' דניס וייל
ינון עוזדארי
רות רובינשטיין
גיל ריבוש
פרופ' ענת גופן
יונתן בנדהיים

מחקרים רבים בשדה הכלכלה והחברה ביקשו 'לפצח' את התנהלותו הכלכלית של משק הבית החרדי; הם תיארו את מערך ההכנסות הייחודי של משק הבית החרדי, הצביעו על מנגנונים כלכליים וחברתיים לקנייה בזול ואף עסקו בהיבט הפסיכו-חברתי של היכולת להסתפק במועט. אך גם לאחר כל אלה, השאלה כיצד מתמודדים משקי הבית עם הפער בין ההכנסות הנמוכות להוצאות העולות עליהן - לא זכתה למענה מספק.

מחקר זה מבקש לחשוף עומקה של ההתנהלות הכלכלית החרדית כפי שהיא נחוות מנקודת מבטם של ראשי משק הבית. חידושו של המחקר טמון בניסיון 'לספר את הסיפור' באמצעות ראיונות עומק עם ראשי משק הבית החרדי - גברים ונשים מן הקבוצות השמרניות והאולטרה-שמרניות בחברה החרדית.

מן המחקר עלה כי הכלכלה החרדית מתנהלת כל העת תחת תחושה מובהקת כי הקשיים, גם המטרידים ביותר, ייפתרו בסיועו של הקדוש ברוך הוא. אין זו תפיסה פילוסופית הנהגית בשיח דתי או הגותי, אלא צורת שיח יומיומית המגיעה ממקור שכנוע פנימי ועמוק. המחקר מציג עדויות רבות לתפיסה זו ובוחן את השלכותיה על התנהלותו הכלכלית של משק הבית החרדי ושל החברה החרדית בכללה.

ד"ר אליעזר הירון הוא חוקר במכון ירושלים למחקרי מדיניות, דוקטור ומרצה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. גדל בחברה החרדית ונחשב גם היום לבשר מבשרה. עיתונאי באתר YNET ונמנה על מייסדיו של אתר החדשות 'חרדים 10'. במהלך עבודתו סיקר את החברה החרדית מאין ספור זוויות ופנים.

אהוד פראוור הוא ראש צוות חברה ואוכלוסיות במכון ירושלים למחקרי מדיניות. לשעבר סגן קצין חינוך ראשי של צה"ל, מנהל גימנסיה 'רחביה', סמנכ"ל לממשל וחברה במשרד ראש הממשלה ונציב שירות המדינה בפועל. חי וגדל בעולם החילוני.

מכון ירושלים למחקרי מדיניות הוא מכון מחקר וחשיבה המוציא מירושלים תורה חברתית, כלכלית ומרחבית בת-קיימא. המכון, שהוקם בשנת 1978, הוא הכתובת שמעצבי מדיניות פונים אליה לביור, קידום והגדרת סוגיות מרכזיות בחקר ירושלים ומדינת ישראל. מחקריו ופעילותו של המכון מסייעים למוסדות ולגופים לעצב וליישם מדיניות חדשנית ואפקטיבית. ירושלים מהווה עבור המכון מקור השראה, שדה מחקר, מעבדה ומרחב יעד להשפעה. פיתוח העיר לטובת מגוון תושביה, אוהביה ומאמיניה וחיזוק מעמדה הגלובלי עומדים בראש סדר היום של המכון.